

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 53
(19486)

2021 чылдың
июль 21
среда

Хүннүн үнери — 04:13
Ажары — 20:56
Хүн дурту — 16:43

Садар өртээ хостуг 12+

Шуптузу чугула

ЭЭЛЧЕГЛИГ СУРГАКЧЫЛААШКЫН ТОЖУДА

Дүүн, июль 20-де, Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыг Тожу кожуунунң төвү Тоора-Хемге ажил-агыйжы сургакчылаашкынын уламчылаан.

Республиканың удуртукчузу Тожунуң төп кожуун эмнелгезинге, «Дизель» КХН-ниң Тожуда участогунга, «Алдын иви» аалчылар бажыңына, улусчу хүрээ тудуунга, «Тайгада суур» губернатор төлөвилели-биле туттунган балык болбаазырадыр цехке, Тоора-Хемниң Л.Б. Чадамба аттыг школазынга, Бии-Хем кежилдир аргыжар көвүрүгнүң тудуг шөлчүгезинге чедип, ажил-чорудулгазын хынап көргөн соонда, кожууннун активи-биле ужуражып, түңнелдерни үндүргөн.

Владислав Ховалыг хүрээ тудуунуң даштыкы ажилдарына херек материалдарны садып алыр кылдыр, бодунуң өмүнээзинден акшаны шилчиткен. Тожунуң Төп эмнелгези бо хүнде 2 нарын айтырыгның бирээзин шиитпирлепкен. Август айдан тура аңаа хирург болгаш педиатр эмчилер ажылын эгелээр. Владислав Ховалыг Кадык камгалал яамызынга келир чылын туберкулезка удур салбырны аңгы оран-саваже көжүрер ажилды ам эгелээрин дааскан.

Улаштыр Тоора-Хем школазында уругларның аңгы чөмненир оран-савазының, чаагайжыткан арыглары өрээлдерниң тудуун хынаан. Тоора-Хемниң тудугжуларының ажилгыр болгаш шалыпкынын Владислав Ховалыг

мактап демдеглээн. Чаа өөредилге чылында уруглар чөмненир черге чаа дериг-херекселди садып алырынга 1 сая рубльди аңгылап бээрин Өөредилге яамызынга дааскан.

«Ноя» балык болбаазырадыр цехтин нарын айтыры — балык тудар квотаның хемчээлиниң эвээжи. Амгы үеде цех чылда чүгө 4 тонна балыкты ыштап турар. Ынчалза-даа олар бүдүрүлгениң

күчүзүн 48 тонна чедир кылыр шинектиг. Балык болбаазырадыр цехтин хемчээлин улгаттылары-биле Тываның көдээ ажил-агый сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Уран-оол Ондарга республиканың удуртукчузу федералдыг деңнелге шиитпирлээр даалганы берген.

Шеңне ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Бөгүнгү үндүрүлгеле:

ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ
АЖЫЛДАП ТУРАРЛАРГА
ДЕТКИМЧЕ

3-кү арында

АК-СУГ, «АЙ-КЫС» БИЛЕ
«СУБЕДЕЙ» БОЛГАШ
КАДРЛАР АЙТЫРЫ

4-кү арында

КАДЫК
АМЫДЫРАЛДЫҢ
СУРТААЛЧЫЗЫ

7-ги арында

КЫМНАР ТАРЫДАРЫЛ?

Росхереглелхайгаарал вакцинацияны албан эртер уjurлуг улустун даңзызын тургускан.

«Коронавирууска удур коллективтик иммунитет тургузар дизе, республиканын чонунун 60 хире хуузу тарыдып алып уjurлуг. Кижиле буюру бодунун күзелбиле тарыдар деп хөөн-биле чогуур камгалалды тургузар болдунмас болганда, вакцинацияны албан тарыдар талазы-биле хемчегни хүлээп алып уjurлуг бис» – деп, Тыванын Чазанын Аппарат хуралына Людмила Салчак тайылбырлаан.

Тыванын кол санитарлык эмчизинин июль 17-де ат салган М23 доктаалында коронавирууска удур албан тарыдар уjurлуг улустар дээр:

- Кадык камгалал, өөредилге, социал камгалал биле социал хандырылга адырынын ажилдакчылары;

- Культура, дыштанылга, спорт адырында, ылавылаарга культура бажыны, театр, кинотеатр, спорт болгаш күш-культураның кадыкшыдылга төптери, фитнес-клуб, бассейн ажилдакчылары;

- Кадыкшыдылга лагериле, уругларнын ойнаар залдары, оюн-тоглаа төптеринде, ажык черге назы четпез уругларга янзы-бүрү хемчеглер организаастап эрттирер улустар;

- Аргыштырылга транспортунун адырында, такси, аэропорт, автовокзалда ажилдап турар улустар;

- Садыг, шайлаарак, столовая – чөмгөрлүг болгаш аш-чем бүдүрүлгелеринде ажилдап турар улустар;

- Амыдырал хандырылгаларынын (парикмахерская, ателье, прачечная, химчистка, сауна, баня, каадалга салоннары, массаж, косметика, СПА-салоннары, аалчылар бажыны, отель, туристти баазанын ажилдакчылары;

- Барааннар болгаш аш-чем аймаа чедирер улус, курьерлер, МФЦ-төптенин, почта салбырынын, саң-хөө организацияларынын клиентилер хүлээр ажилдакчылары, чаңгыс аай санаашкын төптери, соталыг харылзаа төптенин ажилдакчылары;

- Энергетика болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйынын ажилдакчылары;

- Күрүнениң хамааты албан-хаакчылары, күрүнениң хамааты албанынын эргедужаалдыг кижизиниң орнунда ажилдап турар улустар;

- Муниципалдыг албан-хаакчылар, муниципалдыг албанның эрге-дужаалдыг кижизиниң орнунда ажилдап турар улустар;

- Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнынын болгаш оларнын эргелелинде турар организацияларнын ажилдакчылары;

- Республика болгаш муниципалитет чергелиг депутаттар;

- Ортумак профессионал мергежилдин база дээди эртемниң өөредилге албан черлериниң 18 хардан өрү назылыг студентилери;

- 65 хардан өрү назылыг улустар.

Ажил-албан черлери вакцина тарыдар уjurлуг ажилдакчыларынын даңзызын эмчи организацияларына, республиканың Кадык камгалал яамызына июль 23-ке чедир дамчыдып бээр.

Коронавирууска удур вакцина бирги кеззэн азы чаңгыс компонентиле вакцинаны август 15-ке чедир тарыдар, а сентябрь 15-ке чедир ооң ийиги кеззэн тарыдар деп хуусааны айтып каан.

Тарыдылга талазы-биле шыңгы негелделиг доктаалга «Чурттакчы чонун санитар-эпидемиология талазы-биле чаагай чоруунун дугайында» 52-ФХ Федералдыг хоойлунун 51-ги чүүлүнүн 1-кеззениң 6-гы пунктузун удуртулга кылдыр дөзевилээн.

Р. ДЕМЧИК
белеткээн.

Газчыдылга айтыры

УДАВАС ЫШТАН АДЫРЛЫР

Тывага газчыдылга каш-ла ай дургузунда күзелдерден чедип ап болур сорулгаже шилчир берген. Ол дээрге Тыванын Баштыңынын түр үеде албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыгнын «Газпромнун» баштаар чериниң даргазы болгаш директорлар чөвүлелиниң даргазынын оралакчызы Алексей Борисович Миллер биле болгаш регионнар аразынын «Газпромнун» чингине директору Сергей Владимирович Густов-биле ужурашканынын түңнели болган.

«Бо айтырыга шыңгы хамаарылгалыг болуп, эчизинге чедирер бодалдыг мен. Чазактын газчыдылгаже угланыйшкынныг ажилын күштелдиреринге, ылаңгыя Тыванын бо талазы-биле дуржулгазы барык чок болганда, газчыдылга талазы-биле эксперт Александр Пашенкону углап-баштап бээр-биле чалап эккелдим. Ол нефть, газ адырында 12 чыл дуржулгалыг, ооң иштинде «Газпромда» 5 чыл ажилдап турар. Ол нефть болгаш газ адырында инвестициялыг төлевирлер боттандыра талазы-биле эксперт, Россиянын кол каттыжышкыннарына болгаш даштыкы улуг компанияларга консультацияны берип турар» – деп, Владислав Ховалыг социал четкиде арнында демдеглээн.

Ол нефтегаз талазы-биле тускай дээр

ди эртемниг, ийи дугаар эртеми даштыкы саарылга талазы-биле. Мындыг мергежилдик кижиле «Регионнар аразында Газпром» социал газчыдылга программазынче Тыванын кире бээринге идегел бар. Александр Пашенко Тывада келгеш келир үеде кандыг кедиле аргалар барын тодарадып, неделя хире ажилдап турар. «Вячеслав Товарищайович меңээ бүзүрүп турар. Тыванын бойдузунун берге айтырыглары дээр ол сагыш човап турар. Хоралыг бүдүмелдерниң аңгыланып үнүп

турарындан аарыг-аржык көвүдөп турар. Ынчангаш республиканы газчыдары-биле төлевилелди кады ажилдап кылып турар бис. Баштай Кызыл хоорайны микрорайон аайы-биле газчыдары планнаттыган. Бо төлевилелди Алексей Миллерге болгаш Сергей Густовка таныштырган. Ооң түңнелинде шак бо төлевилелди чүүлдүгүнүп көргөш, деткээн. Амгы үеде президентке көргүзери-биле айтырыгларны чедир ажилдап кылып турар. Социал газчыдылга программазынче Тыва база өске регионнар-биле кады доктаамал кирген» – деп, Александр Пашенко чугаалаан.

Кызыл хоорайнын хууда котельнаяларын газ-биле ажилдаар кылдыр шилчидептер болза, кышкы үеде хоорайнын ышталыры чүгээртел, чурттакчы чонундаа кадынга салдары эки болур деп санап турар. Кышкы үеде ыш-биле кижиниң кадынга хоралыг бүдүмелдерниң 10 хуузу Кызылдың Чылыг-электри төвү, аркан хуузу хууда котельнаялар ылгап үндүрүп турар. Бо берге айтырыгны шийтирилээрде чаңгыс азы элээн каш газ-биле ажилдаар станцияларны тургузар апаар. Станциядан бүгү-ле газ-биле хандырынып турар черлерге газ чоруп турар болур. Улаштыр чуртталга бажынарына база газ-биле ажилдаар котелдарны тургузарын планнап турар.

Чыжыргана СААЯ.
Арслан АРАКЧААНЫН
тырттырган чуруу.

ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫ ИЮЛЬ 23-ТЕ ЭГЕЛЭЭР

32 дугаар чайгы Олимпий оюннары июль 23-те эгелээр.

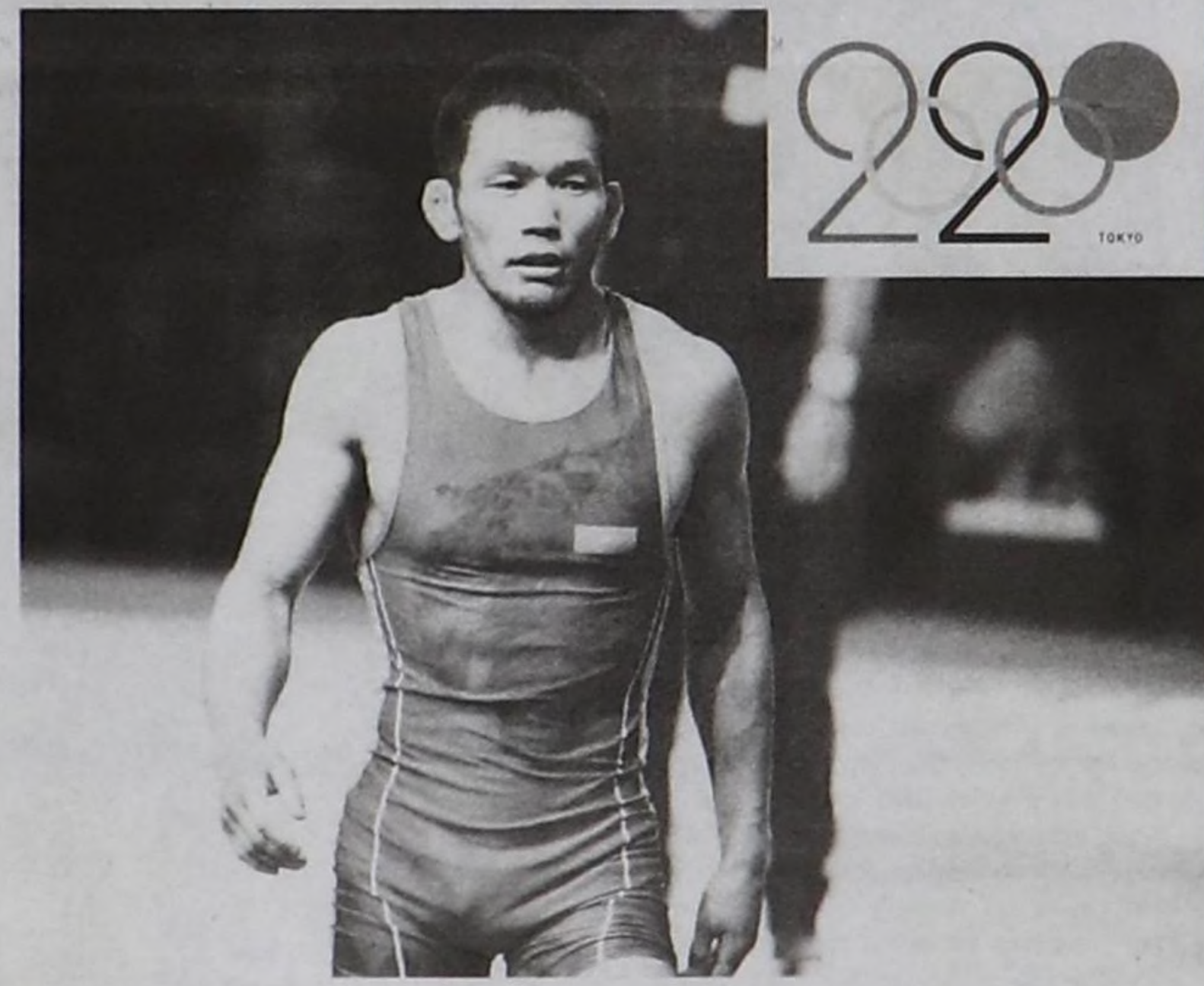
Япониянын найысылалы Токиога 32 дугаар чайгы Олимпий оюннары эрткен чылын болуп эртер турган.

Коронавирус ковид-19 хамчыктыг аарыгнын бүгү делегейге непереп-тарааны-биле Делегейниң Олимпий комитеди 2020 чылдың март 24-те Японияга болур Олимпий оюннарын бир чыл соңгаарлаткан.

Чоокта чаа болуп эрткен бут-бөмбүүнге Европа чемпионнарын база бир чыл соңгаарлаткан соонда, стадионга «аарыг» кызыгаарлаан көрүкчүлүг боор кылдыр эрттирген болза, ам болур Олимпий оюннарын, делегейде ковид-19 хамчыктыг аарыг катап непереп келгенин барымдаалааш, шуут көрүкчүлүк чок эрттирер деп шийтирилээн.

Ынчангаш ам болур 32 дугаар Олимпий оюннарын чүгле телевидение болгаш интернеттен көрүп болур бис.

Август 8-ке чедир болур Олимпий оюннарына Казахстан дээр хүрежир чаңгыс тыва Арта Санаа (казах ады Нурислам Санаев) киржир эргени чаалап алган.

«Өреге бүрүзүнге – картофель» губернатор төлевилели

2800 ТОННА ДУЖУТТУ АЛЫР

Бо чылдың май айда эгелээн «Өреге бүрүзүнге – картофель» губернатор төлевилелдин боттанылгазын Чазак Баштыңынын оралакчызы – регионнун көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Уран-оол Ондар дыңнаткан.

Тыванын Баштыңынын албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгнын бот-идепкейи-биле эгелээн төлевилел 28 муң ажыг өг-бүлени картофель-биле хандыра аргалыг.

Бо хүнде республиканын бүгү-ле кожууннарында болгаш хоорайларында картофель олуртур ажил доозулган. 261

гектар шөлде 380 тонна ажыг картофель тарыттыган. Оларнын 188 гектары хууда бажынар чанында участоктар, 65,2 гектары коллективтик тарылга черлери. Төлевилелди боттандыра-биле огород чок өг-бүлелерге 92 га черни болгаш картофель база ногаа аймаа тарыыр черни аңгылаан.

Төлевилелдин киржикчилеринге дужутту алыры-биле олурткан картофельди чогуур аайы-биле ажаап-карактаары, үзінде суггары, довураан коптары хөмөри, одурулгар аразын болбаазырадыры арткан.

Тыва Республиканын Көдээ ажил-

агый болгаш аш-чем яамызынын баш бурунгаар медээлери-биле, бо чылын 2824 тонна картофель дужудун алып.

Экономика

ҮРЕ-ТҮҢНЭЛДИГ АЖЫЛДАП ТУРАРЛАРГА ДЕТКИМЧЕ

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыг республиканың кожууннары эргип кезип, тус черниң амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып турар.

Республиканың удуртукчузу кожуун бүрүзүнде чедишкinner, улуг эвес-даа бол, бурунгаар базымнар бар деп демдеглээн. Владислав Ховалыг нарын айтырыгларның чамдызын четкен черинге-ле шийтпирлеп турар. Республика деңгелинге шийтпирлээр айтырыгларга хамаарыштыр даалгаларны чогуур яамы, албан черлеринге берип, ооң күүселдезин бодунуң хыналдазынга алган.

Владислав Ховалыгга удурткан ажилчын бөлүү чуртталга-коммунал ажил-агый, тудуг, экономика, өөредилге, көдээ ажил-агый, кадык камгалалы, социал айтырыглар, культура дээш амыдыралдың шупту адырларын хынап турар.

Тываның мурнуу чүгүнде Эрзин биле Тес-Хем кожууннарда чедишкinner ажилдап турар бүдүрүлгелерге база четкен.

ТУС ЧЕРНИҢ

БҮДҮРҮКЧҮЛЕРИНДЕН ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫН ЧАГЫДАР

Аян Сырат – Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурда тудуг материалдарын бүдүрүп, чонга ачы-дузанын көргүзүп турар хууда сайгарлыкчы. Ол «Демография», «Кадык камгалалы» национал телевиделдин чорудуу-биле кожуунда уруглар садтары, фельдшер-акушер пункттарын тудуп турар. Аян Сырат күрүнениң деткимчези-биле цемент болгаш полистирол холумактыг блоктар кылып бүдүрүлгени аядып алган.

– Аныяк сайгарлыкчы субсидия акшазын шынны-биле бодунуң бизнестин аядып алырынче үндүрген сайгарлыкчыларның бирээзи-дир. Шак мындыг тус черниң бүдүрүкчүлеринден тудуг материалдарын, ылаңгыя күрүнө керээзи-биле, чагыдар болза эки – деп, Владислав Ховалыг демдеглээн.

Аян Сырат тудуг адырында ажилдаанындан бээр он чыл алып турар. Ол 2008 чылда ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгени ажиткан. Чоорту бүдүрүлгезин хөгжүдөр дээш, 2016 чылда регионнуң Экономика яамызындан дериг-херексел садып алыры-биле, алды сая ажыг рубль күрүнө деткимчезин алган. 2017 чылдың майдан эгелеп цемент болгаш полистирол холумактыг блоктар кылып биче бүдүрүлгө ажилын эгелээн.

Тудуг материалдарының рыногунда эргежок чугула тус черниң продукциязы көстүп келген. Тес-Хем кожуунуң өскүс уругларның бажыңнарын болгаш өске-даа күрүнө тудугларын тудар материалдарны Аян Сыраттың бүдүрүлгези хандырып турар.

– Цемент болгаш полистирол холумактыг блоктар-биле туткан оран-сава чылыг болгаш дааш-шимээн эрттирбес болуп турар. Чижек кылдыр, өскүстерге туткан бажыңнарда кыштаан уруглар чыккылаа сооктарда печказын даң бажында одап каарга, хүндедир чылыг турарын чугаалаар. Сибит деп тудуг материалындан ук блоктарның өрттээ чиик. Чоорту цехти ам-даа улгаттырып, немелде газ-бетон блоктарын бүдүрерин планнап турар бис – деп, хууда сайгарлыкчы чугаалаар.

Эрткен чылын коронавирус хамчыының үезинде ажилчын олуттарны камгалап арттырганындан аңгыда, бүдүрүлгениң ажылы соксаш дивээн. Чеже-даа берге үе болза, чон демей-ле ажил-агыйын бүдүрүп, бажың-балгадын тудуп, амыдыралын уламчылап турган.

БҮДҮРҮЛГЕНИҢ КҮЧҮЗҮН

УЛГАТТЫРАР

Эрзин кожуунда шээр малдың бажы 16 муң четкен. Каш чылдар бурунгаар бо кожуунга көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери ажиттыган. Оларның бирээзинге мал согар цех хамааржыр. Цехте тус черниң алды чурттакчызын доктаамал ажилчын олут-биле хандырган. Сезоннуң ажилдар үезинде ажилдакчыларның саны 15 чеде бээр. Бай-Даг сумузунда мал согар цехтиң болбаазырадыр бүдүрген ээдин Карелия, Санкт-Петербург, Москва чанының хоорайларынче үндүр садып турар.

– Күрүнөден чеди сая ажыг рубль деткимчени ап, соодукчулуг автомашина, артынчылар үндүр сөөртүр чүкк машиназы дээш оон-даа өске дериг-херекселди садып алдывыс. Ол ышкаш бода мал согар цехти аядырын планнап турар бис – деп, көдээ ажил-агый кооперативиниң удуртукчузу Эртине Манзай дыңнаткан.

Сайгарлыкчының цехти улгаттырып, бода мал согар цехти аядып, ээдин болбаазырадыр дериг-херексел немей садып алыр сорулгазын Владислав Ховалыг чүүлдүгүнүп, деткимче көргүзөр аргаларны өөренип көөрүн регионнуң Көдээ ажил-агый болгаш Экономика яамыларынга дааскан.

Соодукчулуг көжүл чорур мал согар комплексти МСП Корпорациязының чиигелделиг лизинг программазы-биле садып ап болурун Тываның Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар – регионнуң экономика сайыды Айдыс Сат дыңнаткан.

ЭМ-ДОМ ШЫНАРЛЫГ

АЛДЫН-САРЫГ КАТ

Эрзин кожуунуң Сарыг-Булун сумузунга «Нарийн гол» көдээ ажил-агый кооперативиниң эм-дом шынарлыг алдын-сарыг кадындан бүдүрген продукцияны Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владислав Ховалыг амзаан. Ажыктыг чем амданның болуп болурунга ол бүзүрэн.

– Хереглел бар-дыр, ынчангаш долу күчү-биле ажилдаарда, деткимче херек. Бүдүрүлгениң ажылын үре-түңнелдиг организаастаарда, баштайгы ээлчегде технолог чугула херек-тир. Ол ышкаш Очур Чигжит алгы-кеш эттээр цехтиг. Бо дээрге эки угланышкын, тус черниң малчыннары малының кежин дужаап, хөй эвес-даа болза, акша-төгерикке чедирип ап болур – деп, республиканың удуртукчузу дыңнаткан.

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин күүседип

турар Владислав Ховалыг сарыг-булуңчуларга деткимчени көргүзөрүн өөренип көөрү-биле Экономика яамызынга дааскан.

Моол-биле кызыгаарлашкы кыдыг-кызыгаар Эрзин кожуунуң Сарыг-Булун сумузу эвээш санның чурттакчылыг суурларга хамааржыр. Сарыг-булуңчулар 2018 чылда чарлаттыган «Биче суурларның сайзыралы» губернатор телевиделинге киржир сорулга-биле ботидепкейин үндүрүп, санал-оналын кожуун чагыргазынга кириген. Оларны Эрзин кожуун чагыргазы деткээш, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы-биле кады социал ужу-уткалыг телевиделди ажилдап кылган.

Сумунуң экономиктиг хөгжүлдезин экижидер телевиделде бүгү сумунуң чонун ажил-биле хаара тудар бүдүрүлгеден аңгыда, ооң баазазынга Балгазында Тываның аграр ажил-агый техникумунуң салбырын ажиткан. Ооң бир сорулгазы – ажилчын (мастерлер, технологтар) кадрларны белеткээри, тус чер чурттакчыларын ажилга хаара тудары.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты Эчис-Балдир Нурзат «Нарийн гол» көдээ ажил-агый кооператив ажиттыганындан бээр үш дугаар чыл чедишкinner ажилдап турарын онзалап демдеглээн. Чыжыргананың элбек дүжүдүн чыыр үеде сарыг-булуңчулар ажил-биле хандырттынып турар.

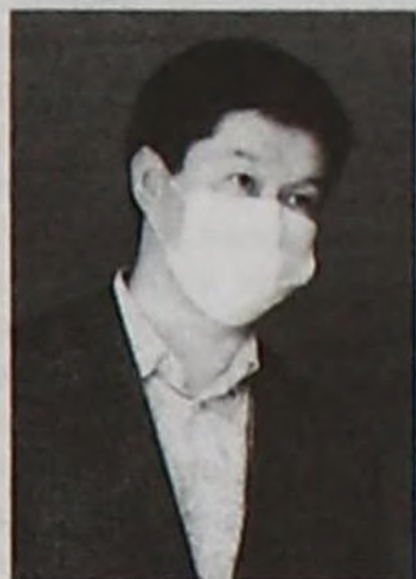
Сарыг-Булун сумузунуң чанында агып чыдар Нарын хемниң эриин дургаар шаг шаандан тура черлик чыжыргана элбек өзүп келген. Эрзин кожуун биле кожа Моолдун Убсануур аймаанда чыжыргана болбаазырадыр ажил-агый шагда-ла сайзырап, чурттуң экономиказының бир адыры болган. Ынчангаш кожа моолдардан арга-дуржулга алыры-биле Улаангомнуң политехниктиг техникумунуң баазазында комбинатка үш сургуулду өөредип алган.

Социал уткалыг бо телевиделде сарыг-булуңчулар шупту киржип турар деп болур. Чүге дизе чыжыргана плантациясында тараан өзүмнерни өг-бүлө бүрүзүнге үлөп каан.

Чыжыргананың хереглели дыка улуг, ынчангаш чүгүл эрзинчилерни эвес, республиканың чурттакчы чонун тус черниң бүдүргени экологтуг арыг продукциязы-биле хандыраы бо ажил-агыйның база бир кол сорулгазы.

«Нарийн гол» көдээ ажил-агый кооператив эм шынарлыг чыжыргана чулуун, хандызын, үзүн, варенье, джем, шайларны доктаамал көдээ ажил-агый делгелгелеринге, ярмаркаларында делгеп турар.

САЙГАРЛЫКЧЫЛАРГА ЧАА ДЕТКИМЧЕ ХЕМЧЕГЛЕРИ

Тываның Чазак Даргазының оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар – регионнуң экономика сайыды Айдыс Сат республикада коронавирус

хамчыының непереп-тарап эгелээни-биле кириген шеглел-кызыгаарлаашкынар үезинде биче болгаш ортумак бизнестин субъектилерин деткиир чаа хемчеглер-биле таныштырган.

– Экономика яамызы Covid-19-ка удур шеглел-кызыгаарлаашкының чаа хемчеглерин ажилдап кылган. Биче болгаш ортумак бизнесте ажилдап турар сайгарлыкчылар «Антиковид» деп чаа микрокээлини ап болур.

Бо хүнден эгелээш хууда сайгарлыкчылар чиигелделиг микрокээлини алыры-биле Тываның Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонду чедип, сүмени ап болур. Россияның Төп банкызының тургускан эң-не эвээш хуузу-биле 300 муң рубльге чедир чээлини, долаа чокка тыпсыр арганы, хүн-бүрүнүң чарыгдалдарын дуглаары-биле бээр. Шеглел-кызыгаарлаашкының кириген чаа хемчеглери сайгарлыкчыларны өрелерин төлөвззинге чедирген болза, кол өрениң төлөвирин үш айга соңгаарладыр арганы бээр көрдүнген.

Оон аңгыда чээли алыкчыларынга

өрезин төлээр хуусаазын эрттиргени дээш, торгаалдар болгаш хөөлөрнү үндүр бижиир акцияны чарлаан. Ук акция-биле кол өрениң төлөвириниң хемчээли керээ күүсетпээниниң шийткели-биле дең түңнүг үндүр бижиирин Айдыс Сат дыңнаткан. Кол өрөзи дээш төлөвирни сайгарлыкчылар ам шилчидип болур.

Амгы үеде 2021 чылда шеглел-кызыгаарлаашкы хемчеглерин киригенинден эң-не когаралга таварышкан адырларга биче болгаш ортумак бизнестин субъектилериниң ажилдакчыларынга шалың төлөвиринге субсидияны (ажылдакчы бүрүзүнге онааштыр күш-ажыл төлөвириниң эң кудуку хемчээли – 12792 рубль) тыпсыр конкурсту чарлаан.

Ол ышкаш күрүнө болгаш муниципал-

дыг өнчү-хөреңги хөлезилеп турар биче болгаш ортумак бизнестин төлээлерин оран-сава хөлези дээш төлөвирден хостары көрдүнген.

Пандемия үезинде, дериг-херексел садып алыр субсидияны алыр арга база бар. Чаа дериг-херекселдин өрттээ беш сая рубльден ашпас ужурулуг. Субсидияның хемчээли 50 хуу болур.

Сайгарлыкчылар деткимче хемчеглериниң дугайында ТР-ниң Экономика яамызындан айтырып ап болур.

Арынны Шеңне ХОВАЛЫГ белеткээн.

Экономика

АК-СУГ, «АЙ-КЫС» БИЛЕ «СҮБЕДЕЙ» БОЛГАШ КАДРЛАР АЙТЫРЫЫ

Ак-Сугда чес чыдымын шиңгээдир Голевтин даг-руда компаниязының ажил-чорудулгазы Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгелерин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгның доктаамал кичээнгейинде.

Чүге дээрге Ак-Сугга даг-руда болбаа-зырадыр комбинаттың тудуу бо чылын эгелээр, 2024 чылда комбинат ажылгалачир кирер уjurлуг.

Ажылгалачир кирген соонда, комбинат 24 сая тонна руданы казып-тывар болгаш болбаа-зырадыр. Оон чылда 500 муң тонна чес-молибден концентратын бүдүрерин планнап турар.

Кижиче берге, ээн тайга ортузунга тудар комбинаттың бодунуң, олче орук-суур, электри шугуму кылыр тудуунга 4 муң ажыг ажилчын олуттар тургустунар деп көрдүнгөн.

А кажан комбинат ажилдай бээрге, аңаа 2 муң бедик мергежилдиг ажилчыннар, инженер-техниктиг ажилдакчылар керек.

Ынчангаш 3 чыл болгаш ажылгалачир киирер комбинатка ажилдаар бедик мергежилдиг кадрлар белеткээр даг техникумун Кызылга тудуп-тургузарының дугайында айтырыг база Тываның Чазааның шийтирлеп турар кол айтырыы болуп турар.

«Чаа үениң негелделеринге дүгжүп турар, 400 сургуул өөренир, 250 оруннуң ниити чуртталга бажыңныг, мергежилин чүгле теория кырынга эвес, ону машина-техниканы башкарып, мунуп тургаш өөренир бүдүрүлгө полигоннуң техникум тударынче бистиң компаниявыс 1 миллиард акшаны үндүрер турбуже, чер айтырыын бир чыл ажыр сүржүп келдивис» — деп, ГДРК-ның чингине директорунуң оралакчызы Андрей Листков чугаалап турар.

Федералдыг деңнелдиг, алызы барып делегейиң өңнүг металлдар рыногунче үнүп кээр улуг компанияның безин чер айтырыын бир чыл ажыр «шөйүптер», ону харыылаар даргаларывыс турганы кончуг хомуданчыг болбайн аан.

Чаа техникум тудуун бир чыл соңгаарладыры дээрге-ле чоннуң ажы-төлү аңаа өөренир бир чылын база чидирип алганы ол-дур деп билер болза эки.

Ол хире улуг компанияның чер айтырыын ол хире «шөйүптер» удуртукчулар

бөдүүн чоннуң чер айтырыын чыл-чылы-биле «шөйүп» кээр бир-ле чылдагаан-ныг, барымдаалыг турган эвес чүве бе деп чамдыкта бо кижиче безин бодап кээр.

Кызылга даг техникумун тудар, оң сургуулдарының бүдүрүлгө практиказын эрттирер полигонун кылыр, бир чыл ажыр шийтирлеттинмээн чер айтырыын Тываның амгы Чазааның Даргазы Владислав Товарищтайович Ховалыг чоокта чаа чазакка болган хуралга бир минута-даа чедирбейн үзе шийтирлээн.

ГДРК-ның удуртулгазынга «Ийи неделя болгаш холуңарга тускай бүрүткээн чер документилерин алыр силер» — деп В.Ховалыг дамчыткан.

Кызылга даг техникумун тудар чер айтырыын эрткен чылын-на шийтирлепкен турган болза, ГДРК ынчан-на техникумну, полигонну тудар төлөвилеп-чарыгдал документациязын проект институттарына чагыдып алгаш, оң күрүне экспертизанын база эртип алган турар, техникумнуң тудуу бо чылын эгелей бээр турган.

Ак-Сугга комбинат тудуунга, ону ажылгалачир киирген соонда, аңаа ажилдаар ажилдакчыларның 60-дан эвээш эвес хуузу хөй националдыг Тываның чурттакчылары болуп уjurлуг деп ГДРК биле Тыва Республиканың Чазааның аразында чарган керээ-дугуржулгада айыткан.

Хөй орулгалыг, ажилдакчылары шыырак акша-шалыңныг боор бүдүрүлгелер тургузарда, аңаа ажилдаар кадрлар айтырыын чөптүг болгаш чогумчалыг шийтирлелес чүве болза, ол айтырыг алызы барып тус-чер чурттакчылары биле өске черден келген ажилдакчылар аразында чөрүлдээни үндүрүп болур деп төөгү болгаш делегей практиказы көргүзүп турар.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдар эгезинде Хову-Аксынга болган аныяктар

аразынга шош-содаага чедирген националдар аразында чөрүлдээ ханызы-биле сайгарып көөр чүве болза, националдар аразында эвес, социал болгаш экономика-тиг дөстүг болган деп санаар мен.

Хову-Аксының кобальт комбинатын тудуп турда, ол ажилдай берген соонда, аңаа колдуу-ла соңгаартан келген улус ажилдап турган. Ылаңгыя комбинаттың удуртулгазынга, аңаа кезек ажилдааш өскээр депшип ажилдап чоруй барган ийи-чаңгыс тыва кадрларын санавакса, үндэзин чурттакчылар шуут ажилдавайн турган деп болур турган.

Хову-Аксының кобальт комбинатының удуртуп-баштаар болгаш эки акша-шалыңныг ажилдакчыларының ажы-төлү бөдүүн тыва чоннуң ажы-төлүндөн өрү көрдүнүп, оларны танчылап дыштаныр клубче безин киирбейн турганы аныяктар аразында шош-содаага чедирген турган деп билер мен. Ол мээң амы-хууда бода-лым дээрзин демдегледип каайн.

Ам бо хүннерде Тываның Чазаа совет үениң кадр айтырыына хажыдышкына-нары каттаптайын, ылаңгыя Тываның казымал-байлаан шиңгээдир улуг компаниялар-биле керээ-дугуржулгаларга хөй националдыг тыва чоннуң эрге-ажыын камгалап, аңаа ажилдаар тус-черниң үндэзин чурттакчыларының (тыва, орус, бурят, хакас болгаш өске-даа омаксөөктүг) санын хуу-биле тодаргай негеп турары кончуг чөптүг болгаш шын.

ГДРК-ның удуртулгазы Кызылдың эң улуг «Азимут-Эне-Сай» дээр аалчылар бажыңында ийи дугаар каътта офистер арендап турар.

Аңаа чедер бергеш баштай-ла эскерген чүүлүм — ында ажилдап турар эки таны-рым-даа, эки танывазым-даа чаңгыс чер-чурттугларывыс хөйү өөрүнчүг чорду.

Үстүнде адааным Андрей Георгиевич Листков Тожунуң Ырбан чурттуг үндэзин тыва, ТР-ниң орук болгаш транспорт сайыды турган Олег Солун-оолович Саая — чингине директорнуң чөвүлөкчизи, Дээди Хуралга кады депутаттап чораан коллегам, Тывада ат-сурагылыг меге, композитор акым Кара-Кат Очур-оолович Ооржактың (ам бистиң аравыста чок) оглу, аныяк даг инженери Кат Ооржак — компанияның кол инженериниң оралакчызы. Оң моон-даа бедидир депшиир шупту барымдаалары бар.

Ынчангаш ГДРК-ның даг-руда болбаа-зырадыр комбинатынга, Хову-Аксының кобальт комбинатынга ышкаш, кадр ай-

тырыын шийтирлээрде чаңгыс талалаар хажыдышкыналар турбас деп магадылап бар деп болур.

Ону ГДРК-ның удуртулгазында тус черниң кадрлары ажилдап турары, комбинатка ажилдаар бедик мергежилдиг ажилчыннарны болгаш специалистерни белеткээр даг техникумун ГДРК бодунуң акшаландырышкыны-биле тудуп-тургузар деп турары бадыткап турар.

Ак-Сугга тудар улуг комбинатка 2 муң кижиче ажилдаар болза, ооң-биле чергелештир сайзыраар экономиканың өске адырларына комбинаттың бир ажилчын олудунга онааштыр 5-6 чедир немелде ажилчын олуттар тургустунар деп экономистер санап турар. Ону делегей практиказы бадыткап турар.

Ылап-ла амгы «Лунсинден» 20 катап хөй руда сөөртүр чеже чолаачы керектир. Орук ажилына болгаш сөөлгү үеде Тывада барык уттундуруп бар чыткан хем оруун ажыглаар сугжуларга безин ажилчын олуттар туруп кээр.

Ооң бир чижээ, ГДРК-ның чагыы-биле узуну 37,5 метр, дооразы 8 метр, 80-120 тонна чүктү сөөртүп шыдаар ийи улуг күчүлүг паромнарны Красноярскиге кылгаш Кызылда эккеп, Улуг-Хемде салыпканы болур.

Улуг күчүлүг катерлер-биле идип-сөөртүп шимчедир ол улуг паромнар Бий-Хемниң Тоора-Хем дужунга, Хамсарага ажилдаар.

ГДРК-ның, ооң башкарыкчы компаниязы болур «Интергеонун» удуртулгазы, ол паромнарны бир талазындан Тываның төөгүзүн хүндүлөп, улуг маадыр өгбевистиң адын мөңгөжидип «Сүбедей» деп, өске талазындан Тываның бурунгаар сайзыралче чүткүлдүүн демдегледип, аныяк-өскенивиске үлегер-чижек болган уран-талантылыг кызывыс Ай-кыс Кыргыска тураскаадып «Ай-кыс» деп адаанын кончуг ханы-уткалыг болган деп демдеглевес аргажок.

ГДРК-ның «Азимутта» офизинге чедер бергеш бир дугаар уjurлашкан кижим — Тывада билдингир тележурналист Оюмаа Көшкендей болган.

Аныяктар болгаш улуг улус-даа аразында «Ак-Сугга» ажилдаары-биле проф-ориентация ажылы чорудар профессионал кадр бо-дур деп бодааным ылап-ла шын болду. А мен база ол ажылга амы-хууда үлүүм киирип бо чүүлү бижидим.

Ак-Сугда чес чыдымын шиңгээдир ажил ТР-ниң Чазааның «Голевтин даг-руда компаниязының» аразында дугуржулга езугаар амыдыралга боттанып кел чыдар-дыр.

Ам тыва чон үлетпүр-бүдүрүлгеден ырак чораан-даа болза,оглун даг инженери кылдыр өөредип алган, үстүнде адааным алдарлыг меге, композитор чораан Кара-Кат Ооржактан үлегер ап, ажы-төлүн Ак-Сугга тудар комбинаттың тудуунга болгаш ол ажылгалачир кирген соонда аңаа ажилдаар кылдыр өөредип алыры күзенчиг.

Ажилчын олут, ылаңгыя бедик мергежилдиг, хөй акша-шалыңныг ажил дээш бүгү делегейде чиишишкын чоруп турар. Россияга болгаш Тывага база демей ындыг боор. Ак-Суг комбинатының тудуунга, ооң бодунга ажилдаар дээр болза ажы-төлүвүстү, аныяктарны олче углап, өөредир уjurлуг бис. «Ак-Сугда улуг комбинат тудуп эгелээн-дир, ооң тудуунга кииржип, сөөлүндө барып аңаа ажилдап артып каар болза кончуг эки-дир» деп бодап олар улус чүгле бистиң Сибирьде эвес, а бүгү Россияда болгаш Хамаарышпас күрүнелер эвилелинде хөй дээр болза частырыг болбас. Ынчангаш ол ажилчын олуттар дээш чижилгеге алыспайн, чогуур эртем-билигни, аргадуржулганы Тываның чону чедип алыр уjurлуг.

Ол дээш Тываның чазак-чагыргазы шупту хемчеглерни ап турар-дыр. Айтырыг ам чоннуң бодундан, ылаңгыя аныяктардан хамааржыр. Сөөлүндө барып «Бисти танчыже киирбейн турлар» деп хөй черге чудурук чайбас кылдыр...

Мерген КЫРГЫС.

Кадык камгалалы

БОДАМЧАЛЫГ БОЛУҢАР!

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Буян-Бадаргы орденниң III чадазының кавалери, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Алдын-кыс Комбу өскөнтөрүн чери – Эрзинге баргаш, оң девискээринде тургускан Эмчи Бурганын окур-хевириниң чанынга туруп алгаш, чаңгыс чер-чурттугларынга кыйгырыгны салган.

Бүгү делегейде коронавирус неперезни-биле дыка хей чон түрөп, дыка хей улус амы-тынындан чарлып, эмнелгелерде чыдып, аарып турар-дыр. Ол дээш бүгү чон чоок кижилери, ажи-төлү, ада-иези

дээш сагыжы аарып турар.

Бо аарыг дыка айыылдыг. Ынчангаш кижилер бүрүзүндө хамааржыр. Мен шынап-ла, улуска, чоок кижилеримге, ажи-төлүмге аарыгны таратпайн, чонумну камгалап алыин, тарылгадан кылдырып алыин деп бодам-биле тарылганы кылдырып алыр.

Бир эвес кадыының байдалы-биле тарылга кылдырарга таарышпас улус бар болза, мага-бодун, иммунитетин быжыглаар, камнаныр. Ол ышкаш аай-дедир чорук кылбайн, мөөңнежи чыылбайн, хей куда-дой эрттирбейн, таптыг бодамчалыг болурун чонумдан дилээр-дир мен.

КЕЛИР ҮЕЖЕ БАЗЫМ

Сөөлгү үеде вакцинация, QR-кодтар дугайында медээлер бистиң чуртталгавыстың бир адырылбас кезээ апарган, бир кезек коронавирус дугайында оюн-баштактар ышкаш. Тодаргайлаарга, коронавирустун амыдыралывыста келгенин, үр үе иштинде түрегелди көрүп тургаш, билип эгелээн бис. Шыны-биле чугаалаар болза, сөөлгү чылда чоок эш-өөрүм, коллегаларым аарып бээрге, каш-даа катап девидээн мен. Ада-иемге вирус чыпшырып каарындан коргуп турдум.

Вакцинаны салдырып алыр деп кандыг-даа чайгылыш чокка шийтпирлээн мен. «Күрүне ачы-дузазы» капсырылганы таварыштыр бижиттирип алгаш, Гагарин кудумчузунда поликлиникага бардым. Профилактика кабинетинде анкета долдуруп тургаш, дежурный эмчилер-биле база чугаалаштым. Оң соонда, чанында кабинетке апаргаш, меңээ вакцинаның бир дугаар компонентин сыккырттып берди. Бир дугаар хонунда сыккырткан черим, шанчыпкан дег, бичии аарды. Ол дугайын мен «Күрүне ачы-дузазы» кап-

сырылгада бодунуң байдалын бижиир черинге демдегелеп алдым. Ийи дугаар компонент соонда, вакцина салдырган дугайында электроннуг сертификатты алдым.

Авам суурда бодунуң бажыңыңа тарыдып алган. Ачамга арай кадыының байдалы-биле шаптаразыннар турган. Ынчалза-даа ачам ам вакцинаны салдырып, камгаланып алган. Бо таварылгада ачамга дузалашкан эмчилерге болгаш өске-даа сагыш-човап, ээ көрүнгөн улуска четтирдим.

Вакцина салдырып алган соонда безин вирус халдай берип болур айыыл бар. Эскелерниң болгаш мээң чоок улусумнуң үлөгер-чижээнден алгаш көөрге, тарыдып алган улус аарыгны чиик эртер деп эскердим.

Амгы үеде ажилдап турарым организацияның коллективи боттарының кадыкшылынга аажок хумагалыг. Ынчангаш үргүлчү ПЦР анализи дужаап турар бис. Ам экспресс-тестини шенээр бис. Анти-тела болгаш вакцинадан хамаарылга чокка байдалывысты хынадып турар бис.

Дыка хей аарып каапкан улус вакцинаны салдырып, мага-бодунуң антителизын курлавырлап ап турар.

Кижилер бүрүзүнүн организми аңгы болгаш вирус бүрүзүн өскелерден ылгалдыг кылдыр хүлээп алыр. Чүү-даа болур болза, вакцина дээш үнүм бээр мен. Ол дээрге мээң келир үеже базым-дыр.

ОНЗА БАЙДАЛ РЕЖИМИНДЕ АЖЫЛДАП ТУРАР

Республика девискээринде Covid-19 хамчыктыг аарыгның өөскүп турар үезинде дүрген дуза чедирер бригадаларның ажилы көвүдээн болгаш, чамдыкта аарыг улустун шыжыккан аажы-чаңындаа шыдажып, келген кыйгыртылга бүрүзүнче четтигери-биле кончуг дүрген ажилдаар дээш кызыдып турар.

Бир хүнде Республиканың эмчиин дүрген дуза чедирер төвүнге 600 чедир кыйгыртылгалар кээп турар. Оларның аразында 170-200 чүгле коронавирустан аараан улустарның кыйгыртылгалары. Онза байдал режиминде ажилдап турар дүрген дуза чедирер бригадаларга биоматериалдар алыр даалганы база берген. Ол угланышкын-биле ажилдың хемчээлин көөр чүве болза, ортумаа-биле бир хүнде 40-тен хей кижилер болуп турар база ол хире кижини КТ-шинчилгезин

эрттери-биле эмчи албан черлеринче чедирип турар.

Дүрген дуза чедирелгезиниң шынарын бедидер сорулга-биле Айыыл-халап медициназы биле эмчиин дүрген дуза чедирелгезиниң төвүнде медээ хүлээп алыр немелде дөрт каналды кошкан. Ол дээрге 103 болгаш ийи каналды 112 чаңгыс аай дугаарда кошкан. Бир хүнде бригадаларның үнүшкүнү анаа хүннерде 14-тен хей турган болза, онза байдал режиминде 20 чедип турар.

Республиканың эмчиин дүрген дуза чедирер төвүнүн улуг эмчизи Шолбан Сарыгларның дыңнадып турары-биле, улус болганчок-ла поликлиникаларның далаштыг (экстренная) дүрген дуза чедирер албаны-биле дүрген (скорая) дуза чедирер станцияны салчай бээр болуп турар. Бир дугаар оочурда, кижиниң амы-тынынга айыыл тургустунуп келгенде далаштыг (экстренная) дүрген дуза чедирелгези негеттинер.

Дүрген дуза дилээн медээ келген до-

раан, хүндүскү үеде, диспетчерлер боттары кандыг албанның дузазы негеттинип турарын билип алгаш, чогуур албанның дүрген дуза бригаданың чорудуптар. Ол байдал аарыг улуска катап-катап телефоннар дугаарлары дилеп, үнелиг шак, минутазын чидирбегинге кончуг дузалыг болуп турар. Далаштыг эмчи дузазының албаны 22 шакка чедир ажилдаар. Улаштыр дүрген дуза чедирер станцияның бригадалары кыйгыртылгаларны хүлээп, ажилдаар.

Дүрген дуза чедирер станцияның болгаш айыыл-халап медициназының бригадаларында ажилдап турар специалистер бо хүннерде коронавирустан аарып турар улустун хүнден-хүнче көвүдөп турарын демдегелеп турар. Халдавырлыг аарыгны чавырылдырар деп бодаар болза, кижилер бүрүзү медреселдиг болуп, эпидбайдалда сагыр ужурлуг санитарлыг негелделерни хажытпайн, хей кижилер чыылган черлерге аргалыг-ла болза барбазын кызыдып, арыг-силигн доктаамал шыңгы сагырып эмчилер дилеп турар.

Covid-19 кончуг дүрген чыпшынычал халдавырлыг аарыг дээрзин утпаза чогуур. Үнгөш-киргеш доктаамал холун чүп, бажыңнарында-даа, ажилдаар олудунга-даа хүннүн-не дезинфекцияны кылыры чугула деп эмчилер база катап сагындырып турар. Ол ышкаш телефон, компьютерлерни, эжик тудазы, стол, сандай кырын дээш, шупту-ла долгандыр турар чүүлдерни арыг-силигге тударын утпазын чондан дилеп турар.

Кижиниң кадыы чүгле бодундан хамааржыр дээрзин база катап утпаалыңар. Кадык болуңар!

Карина МОНГУШ
белеткээн.

Эпидбайдал

40 ПЕНСИОНЕР
ААРААН

Июль 20-ниң бүрүткели-биле, республикада Covid-19 халдавырындан 190 кижилер аарааны билдинген.

Вирустун тарап турары: Кызыл хоорай – 106, Каа-Хем кожуун – 17, Таңды кожуун – 15, Улуг-Хем кожуун – 11, Чөөн-Хемчик кожуун – 11, Тес-Хем кожуун – 7, Чеди-Хөл кожуун – 6, Кызыл кожуун – 4, Эрзин кожуун – 3, Мөңгүн-Тайга кожуун – 2, Чаа-Хөл кожуун – 2, Барыын-Хемчик кожуун – 1, Бай-Тайга кожуун – 1, Өвүр кожуун – 1, Бии-Хем кожуун – 1, Сүт-Хөл кожуун – 1, Тожу кожуун – 1.

Аарып берген улустун 134 кижилер ортумак назылыг, 17 харга чедир бичии уруглар – 16, пенсионерлер – 40. Аарып кижилер-биле харылзажып турган улустун саны – 1018.

Хамчыктыг улус эмнээр хостуг орун фондузу – 20,0 хуу;

Эмчи хайгааралында 2264 кижилер бар, амбулаторлуг эмнээшкнде 4348, стационарлыг эмнээшкнде 1413 кижини эмнеп турар.

ХАКАСИЯДАН
200 БАЛЛОН

Халдавырлыг аарыгның бүгү делегейде өөскээни-биле Тывада ук аарыгдан салгадап аарып турар улустун саны хүнден хүнге көвүдээн. Аарыг улуска кислород баллонунун чедишпейн турарын ТР-ниң кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Анатолий Югай илеткеп турар.

Нарыдап келген байдалда кожавыс Хакасиядан 200 баллонну июль 20-де эккээр дугайында дугуржуп алган. Эмнелгелерде болгаш шыгжамырда 300 кислород баллонун курлавырлап шыгжаан-даа болза, 200 баллонну эртежиң немей эккелдирип ап турары ол.

ТР-ниң кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар А.Югай оң мурнунда халдавырлыг аарыгны эмнээр эмнерниң курлавыры дээш дүвүрөп турганын база сагындырып калы. Амгы үеде эмнелгелерде-даа, чиик хевир-биле аарааш, бажыңында-даа эмненип турар улуска эм-дом аймаан ТР-ниң Чазааның курлавыр фондунун аңгылап бергени ака-хөреңгизи-биле садып белеткээн.

ЭРЕС-ДИДИМ ЧОРУК

Чайның бирги айында Денис, Демир алышкыларны «Сугга дүшкен кижилерниң амы-тынын камгалааны» дээш ТР-ниң Онза байдалдар яамызының тускай шаңналы – хөрек демдектерин тывыскаан.

Ол дээрге чүгле оолдарга боттарынга эвес, ада-иезинге база дыка улуг өөрүшкү. Оолдарның авазы Айлаңмаа Михайловна Ооржак – Национал музейде көвей чылдарда ажилдап чоруур хүндүлүг ажилдакчы. Аказы Тываның Онза байдалдар яамызынга барык 25 чыл ажыг ажилдаан, ам бо үеде хүндүлүг дыштанылгада. Олар ажы-төлүн чажындан-на хүндүлээчел, биче сеткилдиг, дузааргак болурунга өөредип, кижизидип чоруурлар. Өг-

бүлениң эң кол сагып чоруур чүүлдери бар, ол дээрге тыва дыл кырынга чугаалажыры болгаш аңаа ынак болуру.

Өг-бүлениң улуг огу Денис Алтайның күрүне университетинде башкы мергежилинде өөренип турар. Ортун уруу Дарина – Красноярскиниң Сибирь федералдыг университетиниң 1-ги курсчузу. Хеймери – Демир, Кызылдың дугаары 1 школының 8 «ж» класының тергип өөреникчизи.

– Денис, Демир эрткен чайын болган таварылганы чугаалап көөр силер бе?

– Эрткен чылын июль айда ада-иевис-биле Чагытай хөлче дыштанып чорупкан бис. Өг-бүлениң-биле агаарлап, чараш черлер көрүп чоруурунга хөлчөк ынак бис. Ававыс, ачавыс агаарлап органнар.

Бис ачавыстың хемези-биле сугга чоруп, арыг агаар тынып чорааш, хенертен чиктиг байдалды эскерип каан бис. Чанынга чеде бергеш көрүптеривиске, хемези аңдарлы берген, сугдан үнүп чадап турар кырган-ава, кырган-ача бар болду. Дыка кыска үениң дургузунда оларны сугдан уштуп, бирги эмчи дузазын чедирдивис.

– Дыка эрес-дидим чорукту кылгандыр силер, оолдар. Терең суг айыылдыг болгай, ол үеде кортпадыңар бе?

– Боданып четтикпээн бис. Кижиниң бодалында безин чок чүүлдер бо делегей кырында дыка көвей болуп турар. Бис дыка хөрек үеде, кырган-ава, кырган-ачаны эскерип, билип каан чордувус. Оларны сугдан уштуп, дуза кадып турар үевисте көрүпкеш, корга берген бис. Херээжен кижиниң хол, будунда хан бар болган. Хеме моторунуң хендиринге ораажып, сугдан үнүп чадааш, тынып чадап турган. Бирги эмчи дузазын каткан соовуста, Онза байдалдар албанының ажилдакчылары оларны апарган.

– Кырган-ава, кырган-ачага хөрек үезинде дузаны каткан-дыр силер. Эр хейлер! Ооң соонда олар-биле ужурашкан силер бе?

– Ийе, ужурашкан бис. Четтиргенин илередип, бисти ам-даа дыка хүндүлээрлер. Олар Кызыл хоорайның 70 ажыг харлыг чурттакчылары болган.

– Шын, маадырлыг чорукту кылган улус-тур силер. Хостуг үенерде чүнү канчаарыңа ынак силер, оолдар?

– Бис шупту математика, информатика, геометрия кичээлдеринге ынак бис. Өөредилгеден аңгыда баскетбол, футбол ойнап, чадаг-терге мунуп, даң бажында халыырынга ынак бис. Кадык болур дизе, күш-культурага хандыкшыры чугула! Ынчангаш, эш-өөрүвүске болгаш кижиги бүрүзүңе мурнунда салып алган сорулгазын чедип ап, үргүлчү эки чүүлдерге сундулуг чоруурун күзээр-дир бис!

Алышкылар-биле ужуражылгада оларның кижизиг, ада-иезин хүндүлөп билирин, эң кол чүве тыва дылды үнелеп чоруурун эскердим. Чедишкыннерни күзедим, Денис, Демир!

Алдынай СААЯ.

ДҮРҮМНЕРНИ ХАЖЫТКАН

Эрткен неделяда полиция ажилдакчылары хамаатыларның бот-хоргаадал чурумун сагып турарын хынап, 800 ажыг кижиниң чурттап турар черинге барып чораанын Тываның Иштики херектер яамызы дыңнадып турар.

Илереттинген хажыдышкыннар-биле РФ-тиң административтиг эрге-хоойлу хажыдар чоруктар дугайында дүрүмнүн 20.6.1 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле 53 административтиг протоколдарны тургускан. Оон аңгыда, хөй-ниити транспортун, садыг объектилерин база чемгерилге черлерин хынаан.

Кызылга санитар-эпидемиология дүрүмнерин хажыдып турары илереттинген:

– Солагай талакы эриктиң дача ниитилелинде «Удача» деп садыгның кассир-садыгжызы ажилдап турар черинге камгалал маска, перчатка чок турган, аңаа хамаарыштыр протоколду тургускан;

– «Магистральная» КХН-ге хамааржыр «12 стульев» биле «Сказка» кафе-барларның клиентилери иштинге турган, тодаргайлаарга, аъш-чемин ап алгаш үнүп чорбаан, а ооң иштинге турган.

Бо ийи барымдаага даянып, РФ-тиң административтиг эрге-хоойлу хажыдар чоруктар дугайында дүрүмнүн 20.6.1 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле административтиг херекти оттургаш, истелгени чорудуп турар.

– Пассажирлер аргыштырар транспорт иштинге хамаатыларга социал дистанция сагыр талазы-биле контроль кылбааны дээш, № 9 маршруттуг таксиниң кондукторунга хамаарыштыр РФ-тиң административтиг эрге-хоойлу хажыдар чоруктар дугайында дүрүмнүн 20.6.1 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле административтиг протоколду тургускан.

Р.ДЕМЧИК
очулдурган.

Номчукчунуң бодалы

ТЫВАҢАРНЫҢ ДАШ ОЖУУ БЫЖЫГ БОЛЗУН!

Лейпциг университетиниң философия эртемнериниң доктору Эрика Таубе 1993 чылда Тывага «Хөөмей» төвүнүн чалалгазы-биле келгенде, Тыва радиога интервью берип тургаш, «Тываңарның даш ожуу быжыг болзун!» деп йөрээл-биле чугаазын дооскан. Ук дамчыдылганы эфирже белеткеп үндүрген корреспондент Любовь Шойдук. Ол ам аравыста чок-даа болза, төөгүге арттырып каан материалы бо үеде безин үнелиг-дир. Чүге дээрге төөгү – бистиң эгээртенмес байлаавыс. Төөгү биле кижиги төрелгетениң амыдырал-чуртталгазы тудуш.

Мону сактып келген ужурум болза, чонувустуң база бир билдингир эртемдени Зоя Самданниң Тыва Арат Республиканың 100 чылынга тураскаадып, бодунуң шинчилеп чорууру эртем ажылының аңгы-аңгы чылдарда солун, сеткүүл арыннарынга үнген чүүлдериниң чыындызын орус болгаш тыва дылдарда ном кылдыр үндүргени. «Нить времен: гуманитарная наука бесценна» деп ном – төлептиг сайзыралывыстың «көжегезин» ажытканынга база чоргаарланып, эртемденниң кылып чорууру канчаар-даа аажок улуг ажылынга мөгеер-дир мен. 28 чыл эрткен-даа болза, улуг найырывыс таварыштыр бо чараш йөрээл сөстөрү, бөгүн чаа-ла Эрика Таубе эртемден биске чугаалааны дег, база катап улуг хүндүткел-биле хүлээп ап болур-дур

бис. Амгы үеде чугула дыңнаксанчыг сөстөр-дир деп, сагыжымда бодап-даа олур мен.

Номда эге бүрүзүңде кирип кааны афоризмнер сайгарып турар темаларыңа утка-шынар талазы-биле кончук тааржып турар. Тываның, Россияның база бүгү-де-легейде билдингир чогаалчылар, эртемденнер болгаш шылгараңгай улустуң би-жээн чогаалдарындан үзүндүлөр болгаш оларның чугаазындан алган домактар база чоннуң аас чогаалындан үлегерлеп алган одуруглар өөредиглиг болуп турары черле онзагай-дыр.

«Улуг одагың чырынга...» деп чүүлде Зоя Самданниң башкызы Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш эртемденниң дугайында одуруглары (ар.265) мени сактышкынче эгиткени ол: «...езулуг тюрколог дээрзин тыва тоолдар томнарын белеткеп турувуста, редактурвус сураглыг немец эртемден Эрика Таубениң Моолда Сенгел тываларының тоолдарының дугайында ажилдарын немец дылдан очулдуруп берип турганы, түрк бөлүктүң дылдарындан ол амгы түрк, узбек, кыргыз дылдары билер турган» деп бижээн. Радио бижидилгезинден Эрика Таубениң 1966 чылдан тура эртем ажылының түңнели кылдыр 2 томнуг «Народные сказки» деп делегейниң чоннарының тоолдары Моолга үнүп келген. Ол үелерде бүдүн бөмбүрзек

тыва чонну билбес турган. Эрика Таубе эртемден Моолда тываларның этнографиязын, дылын билиринден аңгыда, ол бистиң Тывавыстың амыдыралын, культуразын шинчилеп, тыва дылды база чүгле «арыг» билер эвес, а бодунуң бодалын тыва дылга шын илередип билер эртемден. Амгы үеде Тываның америк күдээзи Шон Патрик Куирк база ыңдыг болгай. Ооң-биле чугаалажырга, чугаа кадында үлегер домактарны ажыглай кааптар, онзагай кижиги. (Бистиң чамдыывыс чугаа культуразы деп билигни угап билер бис бе? – бо-даа аңгы сайгарып көөр тема апаар-дыр...).

Чонувустуң уран чүүлү, аас чогаалы делегейге билдинип, янзы-бүрү омак-сөөк улустуң Тываны болгаш ооң чурттакчы чону болур тываларны бил-лип, танып, сонугурап, Тывага ынакшып турары – эртемденнеривистиң могаг чок, кызымак, шинчилекчи ажылында. Бо номдан бодум хуумда чуртувустуң алдарлыг кижилериниң амыдыралын, төөгүзүн, үре-салгалын улуг сонугурап-биле билип алганым аас-кежик болду. Номда ады кирген эртемденнерни, чогаалчыларны база уран чүүл улузун, анаа бөдүүн чонувустуң чамдызын чоок таныырым ужуру – хөй чылдара теле-режиссер болуп ажилдап чораанымда. Виктор Кууларович Бүрүнааны база Мөңгүн-оол Ондарны чаңгыс эвес катап

тырттырган мен. Тоолчу Тевек-Кежегениң хөй санныг салгалдарыңа олар дорт хамааржып турары – меңээ улуг ажыдышкын болду! Черле харын, төөгүнү, уран чүүлү сонугурап чоруур улуска бо ном чырык сагыш-сеткилди ыяап-ла арттырар дээрзинге чигзиниг чок. Чүүл бүрүзү – орус-даа, тыва-даа дылда – номчукчага билдингир-биле бижиттинген, чамдык «эртем дылыңа» тодарадылгаларны эртемден бөдүүнү-биле тайылбырлаан.

Тыва чонувустуң үе-дүптен бээр чаңылчаан культуразы – езу-чурум, аас чогаал – бүгү-ле этнография эртемден даг дег айсберг дош-биле деңнексээр мен. Бо-ла бүгүнү тускай эртем-билигни чедип алган кижилер дилеп, тып, тайылбырлап, төөгүлөп, салгалдан салгал дамчаан езу-чаңылдарны эгидип, чоннуң социал амыдыралы-биле деңге чылдан чылче хөгжүдүп турарлар. Улуг эртемден Зоя Баировна Самданга моон-даа улай сайзыралдыг чедишкыннерни, кадагалап чорууру үзөл-бодалдарыңа болгаш ажил-ижинге чогуңгур ак орукту база чаагай, эки бүдүңгүр үүлени күзеп, юбилейи-биле байырымны чедирдим!

«Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар» дээн үлегер домакты эдерип, ажы-төлүвүстү номга ынак болурунче кичээңгей салырывысче силерни кыйгырар-дыр мен, хүндүлүг номчукчу! Эртемчейде театр уран чүүлү-биле бир демей, номну чүү-даа солуп шыдавас!

Лидия ДОНГАК,
КТРК «Тыва»-ның хоочуну.

Губернатор төлөвилели боттанышкында

КАДЫК АМЫДЫРАЛДЫҢ СУРТААЛЧЫЗЫ

«Өг-бүлө бүрүзүңгө чаңгыс эвес дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилели Тывага 2014 чылда эгелээш, ам-даа ажылын уламчылап турар. Ол үениң дургузунда Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан дыка хөй өг-бүлөлөрниң уруглары дээди эртемни чедип ап, күрүнөдөн деткимчени алган. Чоокта чаа база ук программаның киржикчилерин «Шын» солуннуң номчукчуларынга таныштырып турганымны сактыр боор силер.

«Өг-бүлө бүрүзүңгө чаңгыс эвес дээди эртемниг уруг» төлөвилелдин боттанышкыны үрө-түннелдиг дээрзин чедишкениг амыдырап-чурттап чоруур ажы-төл бадыткап турар. Оларның бирээзи Ак-Довурак хоорайның 1 дугаар школазының доозукчузу Сергек Ооржак-тыр. Сергек 1998 чылдың ноябрь 18-те Ак-Довурак хоорайга төрүттүнгөн. Ол авазының чаңгыс огу. 11-ги класска өөренип турда Сергектиң класының башкызы Лолита Хомушку ону ук төлөвилелдин программасынга кириштирер дээш, херек документилерин чыып белеткээн. 2018-2019 өөредилге чылында школаны дооскаш, шериг албан-хүлээлгезин эрткеш, Кызылдың техниктиг техникумунуң «Чиик машиналар септелгези» салбырын чүглө «5» демдектерге кызыл диплом-биле дооскаш, Тываның күрүнө университетинин инженер-техниктиг факультетинче кирип алган. Амгы үеде Сергек университеттин эң-не идепкейлиг сургуулдарының бирээзи. Ол чаа-ла 1 дугаар курсту дооскан. «Кажанда-даа сула салдынмас! Чүглө бурунгаар!» – Сергектиң чуртталгада кыйгыры-дыр. Ол бичизинден-не шериг албан черинге

ажылдаксаар, офицер болуксаар чораан.

«Өөренип турар үемде күрүнөдөн материалдыг-даа, моральдыг-даа дузаны ап тур мен, ол дээш өөрүп четтирер-дир мен. Чижээлээрге, бо чылын Тываның күрүнө университетинден 1 дугаар курска өөрени бергеш, 20 муң рубль деткимчени күрүнөдөн алдым. ЕГЭ (чаңгыс аай күрүнө шылгалдалары) дужаар деп турумда халас консультацияларны-даа эрттирип берип турган» – деп, Сергек чугаалады.

Ол өөредилгезинден аңгыда, спортка хандыкшылдыг база амгы үениң танчыларынга ынак. Өөренип турар факультетин доозуп алгаш, бо-ла университеттин шериг факультетинче дужаап кирип алыры, алызында барып шериг кеззэнге офицер болуру – Сергектиң улуг сорулгаларының бирээзи.

Амыдыралга ынак, келир үеже бурунгаар үзөл-чүткүлдүг аныяк оолдан төрзөн

Тывазының, ооң келир үезиниң дугайында бодалдарын сонуграп айтырамын, ол: «Тывага ажылчын олуттар хөй, «ажыл-чоктар» деп улус турбас болза, 10 хире чыл болганда Тывавыс экономика талазы-биле шору сайзырай бээр ийик» – деп харыялады.

Сергек боду дег, бөдүүн болгаш биче сеткилдиг улусту эң-не үнелээр. Студент үелеринде, амдызында ооң эң-не улуг чедишкени – «Мистер студенчества-2021» мөөрейге тирилгези. Үш ай дургузунда үзүк-соксаал чок белеткелдин түңнелдинде, тиилеп каанынга Сергек аажок өөрзөн. «Мээң сорулгаларым, күзелдерим бо чедишкени-биле кызыгаарланмас, ам-даа уламчылаар, бодум бодумну сайзырадыр, бедиктерже үнер ужурлуг мен» – дээш, аныяктар аразында болур «Альма-Матер» деп хемчегге база киржир деп сорулганы ол салган.

Студент кижикан-даа сула салдынып болбас. Чүүден-даа кортпас. Чаа-чаа чүүлдерже чүткүлдүг болур. Кижикан бүрүзү келир үези кандыг болурун боду шиитпирлээр. Бир эвес республиканың чурттакчы бүрүзү бир-ле чаа чүүлдерже чүткүп, бир-ле чүүлду өскертпип эгелээр болза, ынчан Тыва күштүг болур деп Сергек санап чоруур.

Бодунуң үе-чергези аныяктарга, «Өг-бүлө бүрүзүңгө чаңгыс эвес дээди эртемниг уруг» төлөвилелдин киржикчилеринге күзелдери бүдүп чоруурун, бодап алганы мергежилин чедип алырын, өөренип кирип алганы өөредилге чериниң идепкейлиг сургуулу болурун Сергек күзеп турар. Амыдыралдың чаа чадаларындан кортпазын, бурунгаар чүткүлдүг, турсоруктуг болурун Сергек үе-чергезинге, амгы үениң абитуриентилеринге күззөн.

Оон ыңай Сергек кадык амыдыралдың суртаалчызы. Ол аныяктарны спорт-биле өнүктөжиринче, кадык болурунче кыйгырып турар.

Чуруктарны хууда архивтен алган.

ЧАҢЧЫЛДАРНЫҢ САЛГАКЧЫЛАРЫ

2021 чылдың чазын РФ-тин Чырыдышкын яамызы биле Вологда облазының чагыргазы РФ-тин Федерация Чөвүлелиниң деткимчези-биле бүгү Россия чергелиг «Чаңчылдарның салгакчылары» деп бичии уруглар аразында фестивальды эрттирген.

Россияның аңгы-аңгы регионнарының чурттакчы чонунуң чаагай чаңчылдарын утпайн, сактып чорууру-биле база уран чүүлге, культурага, ада-өгбелериниң төөгүзүңгө уругларның сонугралын оттуруп, оларның сайзыралынга эки салдарлыг болзун дээш, бо фестивальды эрттирген.

2020 чылдан эгелээш ук фестиваль этниктиг культураны калбартып, чүглө Россия иштинге эвес, а даштыкы чурттарның уругларын база кириштирип эгелзэн. Фестивальга чогаадыкчы коллективтер-даа, чүглө бодунуң мурнундан-даа киржип болур. Бо чылын ук фестиваль алды дугаар чыл болуп эртип турары бо. Бо удаада Россияның 39 регионундан чогаадыкчы коллективтер Белоруссиядан, Луганск Республикадан база киришкен.

«Чаңчылдарның салгакчылары» фестивалга Таңды кожуунуң «Челээш» немелде

өөредилге төвүнүң «Бодувус даарап турар бис» чогаадыкчы каттыжышкыны болгаш Бай-Хаак ортумак школазының өөреникчизи Данил Ербягин киришкен. Данил «Судомоделирование», «Чаңчылчаан судно» номинациязынга 2 дугаар черни алган.

«Чаңчылдарның салгакчылары» фестивалга Тываның мурнундан киришкен «Бодувус даарап турар бис» чогаадыкчы каттыжышкынга болгаш 2 дугаар чер алган Данил Ербягинге моон-даа соңгаар чедишкенин күздөдүс!

ЭКОЛОГИЯ – КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ ХЕРЭЭ

Росбодусхайгаарал чери элээдилер аразында «Экология – кижикан бүрүзүңгө херээ» деп мөөрейни чарлаан. Долгандыр турар бойдуска хамаарыштыр бичии уругларның солун болгаш чаа, эгелекчи бодалдарын илередири, оларны бойдушту камнап, хумагалап билиринге өөредир – төлөвилелдин кол сорулгазы. Эң-не онзагай төлөвилелдерни жюри кежигүннери шилип алыр. Жюри кежигүнүнче бойдус хумагалаар адырның ажылдакчылары, журналистер, дизайнерлер, чурукчулар болгаш чон кирип турар.

Кижикан төрөлгөтөн амгы үеде аажок сайзыраңгай үеде чурттап турар. Ооң багай талалары база бар. Ол дээрже арга-арыгларывыста, агаарывыста, хемнер, хөлдөдүстө боктуң тонна-тонназы-биле минута санында чыгып турары-дыр. Ынчангаш мындыг хевирлиг төлөвилелдерни эрттирери эргежок чугула болу берген. Келир үеде кандыг черге чурттаары – кижикан бүрүзүңгө бодундан хамааржыр.

Мөөрейге 7 хардан 16 харга чедир күзелдиг-ле уруглар киржип болур. Шаңналдарны 12 кол номинацияга чарган: «Планетаны кады камгалап аалы», «Мээң эко-өг-бүлөм – мээң командам», «Элээди эко-блогер», «Эко-тренд», «Эко-школа», «Эко-төлөвилел», «Эко-чурук», «Эко-фокус», «Эко-мультфильм», «Эко-волонтер», «Элээди эко-журналист», «Делегейде экология».

Тиилекчилерге шаңналдарын ноябрь 25-те Москвага түңнел концертке тыпсыр. Мөөрейниң шылгараңгай киржикчилери бүгү Россияның «Орленок» бичии уруглар төвүңгө дыштаныр.

Мөөрейге киржири-биле 2021 чылдың октябрь 1-ге чедир чагыгларны ук төлөвилелдин сайтында хүлээп ап турар (<https://экологияделокаждого.рф/>).

Ынчангаш хүндүлүг уруглар, ук мөөрейге хамааржыр солун бодалдарыңар бар болза, октябрь 1-ге чедир төлөвилел кылдыр белеткеп кылгаш, үстүңдө айыткан айтыгже киргеш, чорудуп болур силер. Силерниң чаа-чаа солун бодалдарыңар бодуңарның келир үеңериниң кандыг болурун тодарадыр.

Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

"Чурагайлыг экономика"

национал төлөвилел

БИИ-ХЕМДЕ ДҮРГЕН
АЖЫЛДААР
ИНТЕРНЕТ

"Информациялыг инфратургузуг" федералдыг төлөвилелдин чорудуу-биле Бии-Хем кожуунун школаларына болгаш фельдшер-акушер пунктуларына (ФАП) дүрген ажилдаар интернет четки-зин кошкан.

"Информациялыг инфратургузуг" федералдыг төлөвилелдин "Чурагайлыг экономика" национал төлөвилелдин боттандыры-биле Бии-Хем кожуунун Шивилиг ортумак школазынга харылзааның оптиктиг удазынын шөөр ажилдарны чоруткан. Ам көдээ школа дүрген ажилдаар интернетче кирер аргалыг болган.

"2021 чылдың июль 13-те информатика кабинетинге интернет шугумун салыр ажилдарны кылган. ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының, "Тывахарылзааинформунуң" удуртукчуларына болгаш специалистеринге чогуур өйүндө кылып чоруттунган ажылы дээш четтиргенивисти илередир-дир бис" – деп, Шивилиг ортумак школазының административиязы социал четкиге бижээн.

2019 чылдан 2021 чылдың июль 15-ке чедир Бии-Хем кожуунун 9 социал объектилерин интернет-биле хандырган: Туран хоорайның чагыргазын база ийи школазын, Сесерлиг сумунун ФАП, чагыргазын база школазын, Шивилиг биле Хүт сумуларның ФАП-тарын болгаш школаларын.

2021 чылдың төңчүзүнге чедир дүрген ажилдаар интернетке Бии-Хемниң ам-даа 16 социал объектилерин коштунар: Туран хоорайда ийи ном саңына, Аржаан, Уюк, Хадың база Суш сумуларның школаларына, чагыргалары база ФАП-тары, ол ышкаш Тарлаг биле Билелиг сумуларның ФАП-га.

"Чурагайлыг экономика" национал төлөвилелдин кол күүседикчизи Тываның Информатизация болгаш харылзаа яамызы дээрзин сагындыраал.

ЧАА-ХӨЛ КОЖУУНДА
БИР ДУГААР ФОТОСАЛОН

Тываның чурттакчы чонунга пандемия үезинде деткимчениң бирээзи социал керээ болган. Ол 4 угланыышкынның: ажил дилээри, мергежилин өскертири, амыдыралдың берге байдалын ажып эртери, хууда сайгарлыкчы чорукту сайзырадыры. Тывада 4 дугаар угланыышкын идепкейлиг чоруп турар. Ындыг арганы Чаа-Хөл кожуунун чурттакчызы Аржаана Момбулдай ажылгаан.

Ол күрүне деткимчезинин дузазы-биле бодунуң күзелин боттандырып, Чаа-Хөл кожуунда бир дугаар фотосалонну айткан. Социал керээниң киржикчизинин мергежили программист, хууда сайгарлыкчыларга ажилдап турган. Ынчангаш фотостудия ажадары кайгамчыктыг эгелээшкин болган. Алган акша-хөреңги деткимчези-биле фотостудиязынга херек чүүлдерни садып алган. Студияның ээзи чаңгыс чер-чурттугларынга таарымчалыг өртекти тургузуп алырын чугаалаан.

Ч. СААЯ белеткээн.

Чаа ном

ЧУРТТАЛГАГА ЧУГУЛА НОМ

Чоокта чаа тыва биле моол эртемденнерниң каттышкан база бир ажылының түңнелинде «Тыва-моол-орус чугаа ному» чырыкче үнген. Номну Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунуң акшаландырышкыны-биле Абакан хоорайга парлап үндүрген. Чугаа номунуң тургузукчу-авторлары тыва таладан ТГШИ-ниң эртем ажилдакчылары Б. Баярсайхан, Л.К. Хертек, моол таладан Моолдун Эртемнер академиязының Дыл болгаш литература институтунуң ажилдакчызы Б. Түвшинтөгс. Номну филология эртемнеринин доктору, РАЕН, РАСН академиги К.А. Бичелдей биле Моолдун Национал өөредилге университетинин профессору, доктор Н. Сүхбаатар олар редакторлаан.

Тывалар биле моолдар хей-хей чылдарның дургузунда кожа-хелбээ чурттап келген байлак төөгүлүг чон. Сөөлгү чылдарда кожа чоннарның аразында социал-экономика, эртем-өөредилге, культура, спорт, садыг-саарылга болгаш оон-даа өске хей талалыг харылзаалар улам калбарып турар. Ук чугаа ному Моолче Россиядан янзы-бүрү ажил-агы аайы-биле сургакчылап кирип чоруурларга база тыва, моол, орус дылдарны сонургап чоруурларга баштайгы базымнарын чедип алырынга, ооң-биле чергелештир оларның аразында акы-дуңма найыралчы харылзааларны улам быжыктырып, чоок харылзажырынга улуг өмөк-дуза болуру чугаажок. Бо чугаа номун дамчыштыр моол дылды өөренир күзелдиглерге эге билиглерни чедип алырынга, тыва, орус дылдарны эки ханы билбес чамдык кижилерге улам эки шиңгээдип алырынга, ылаңгыя амгы үениң аныяктарына ажылгаары база сактып алыры белең болзун дээш, темалар аайы-биле бөлүктөп, домктарның хевирлерин кыска болгаш кайы-даа дылче аай-дедир

очулдуарына эпиг, билдингир кылдыр тургускан. Үш дылда тургускан чугаа ному 300 ажыг арынның болгаш амгы үениң амыдыралга чугула хереглетиңер бүгү 90 ажыг темалыг бөлүктөрүн хаара тутканындан аңгыда, капсырылган кезээнде Россияда болгаш Моолда Элчин, консул черлеринин адрестери, Тывага, Моолга аян-чорукчулар кандыг-бир таварылгада дуза дилээр чугула албан черлеринин харылзажыр телефон дугаарлары, солун тайылбыры кириген. Ылаңгыя кожавыс Моолче садыг-саарылга кылыр, дыштанып чоруур аян-чорукчуларга, ында өөренип турар студент сургуулдарга, моол дыл өөренир күзелдиглерге кончук таарымчалыг, чуртталгага чугула ном деп үнелеп турар бис.

С. МОНГУШ.

Айтырыг — харыы

ХАМЧЫК АНАЛИЗИ ӨРТЕКТИГ БЕ?

Чүвени канчап билер боор дээш, бо коргунчуг хамчык аарына анализ дужаары-биле чеде бердим. Анализ алыр чер — кеш аарылар эмнелгезинде хүлээп ап турар чорду. Оочурлаан улустуң хейү-даа кончук. Ында улустуң чугаазындан алырга, анализ — өртектиг. Шын чоор бе дээш, эжик аксында олурар эмчи сестразындан айтырарымга, шын болду. А акшазы чок келген хей улустар "кончуун але" — дээш, дедир чоруп-даа турар. Кижидооарга, халдавырлыг (эпидемия) аарыг үезинде, өртектел чүве турбас болгу дег. Ол элдептиг — өртектиг деп чүвени чүге үндезилеп тургускан чүве ирги. Тыва Республика чединмес регионнарның санында-ла болгай бис.

А мен, бо таварылгада үзел-бодалымны илереттим. Бо аарыгны, хензиг-даа бол, чавырылдырар аргазы: анализке өртектел тургуспас болза эки. Ол дыка улуг моондак: аарыг кижидооар аарыг мен деп билбейн, аарыгны кадык улуска чашканнап, тарадып чоруур. Тыва чоннуң саны эвээш, каш хонуктар иштинде (машинатерге чок эвес), суурларны кезип тургаш, халас анализтерни алыр. Бир эвес аарыг тыпты бээр болза, эмнел, когун үзер аргазы бар. Суурларны кезип чоруп тургаш, тарылганы (вакцинация) чүге чорудуп болбас деп. Үнүп турар дөзү — өскээртен кээп турар (дүне-хүндүс-даа дивес) кижилерниң бажын дозуп, оларны хынап, кедергей шыңгыы чурумну чорудар болзувусса, кай баар деп, аарыгны тиилеп алыр бис. Арай чедир ажилдавайн тур бис ийин.

Амгы үеде бөдүүн чон анализ өртээ төлээринге бергедежип турар. Совет үеде ышкаш, кижидооар ажилдыг, акша-көпөөк ай санында, ол-ла үезинде үнүп турган болза, чүү-дээр эртик. Хамчык анализин чайлыг төлөп болур. Ам үе өскөрилген. Амгы капиталисттик демократтыг үеде, чамдык чединмес, ажил чок, яды кижилер кайыын акша-көпөй тып алыр боор...

Оларның акша тып алыр чаңгыс аргазы — чээли, кредит. Оон акшаны алгаш, хей түңнүг (хуузу улуг) хууларның адаанче кире бээр. Ол дузактан адырлып үнери берге. Амыдырал-чуртталга дорайтап бар-ла чыдыр. Ынчаарга-ла кудургайны куду, чоорту тамы дүвүнчө соястап кирип бар-ла чыдар. Оочурга турар улустар "ам

канчаар, анализ өртээ дээш займ алды-выс" — дижип турар. Ындыг чугааларны дыңнааш, бо кижиниң баары саргыыр... Хөөкүй, кээргенчиг тыва чонунму.

Тыва Республиканы удуртуп, баштап орар дарга-башкыларывыс, Кадык камгалал яамызы-даа бар-ла-дыр. Бо бүгүндү даргаларывыс өөренип көрүп-ле турлар боор. Олар чединмес, хей ажы-төлдүг, назылап кыраан улуска, оода-ла анализ өртээн субсидия аргазы-биле тургузуп, чонче уткуштур базым кылыры хереглетиңе берген-дир. Ында турар кадык-шинээ багай, инвалид чонувус өөрүп турар чордулар. "Бистиң харын анализ-шинчилелвис халас" — деп, өөрүшкүлүү сүргей турдулар. Бо-даа болза, ыңдыг кижилерге сагыш салып, эки кылган базымы-дыр. Улуг-даа, молдургажык-даа даргалар, шын-на сеткили-биле чону дээш ажилдап чурттаар ужурлуг. Амгы үеде ол аажок

четпейн турар. Чону-биле сүмележип ажилдаар болза, кижидооар-даа часлас. Чон кижини өрү тыртып, депшидип-даа чоруур.

Тыва чонга кедергей бай-байлак, чараш оранны Бурган башкы шаңнаан. А бис, бисте бар байлаавысты (хөзүн, арыг суувус, кат-чимис, аржаан-хөлдөр, балык-байлаң, аң-мөң, арга-ыяш, оон-даа өске) чедир ажылгавайн, яды-чединмес, анализ өртээнге күш четпейн, чурттап чоруурувус — боттарывыстың буруувус ирги бе, азы?

Бо айтырыгны ажык хевээр арттырып кадым. Номчукчуларның үзел-бодалы кандыг ирги.

Александр ООРЖАК,
РФ-тиң улус өөредилгезинин
хүндүлүг ажилдакчызы,
"Шын" солунунун хүндүлүг
бижикчизи.

"Шын" солунга келген чагаага харыыны ТР-ниң Кадык камгалал яамызының парлагал албанының секретары Чечена Булытова харыылаан:

Covid-19 аарыының демдектери илереттинген кижилер анализти халас дужаап турар. Олардан анализти алырда, эмчилер бажыңына келгеш алыр. Бажыңнарже анализ алыры-биле "скорая" ажилдакчылары, Covid аарыын илередиринин болгаш эмнээринин амбулаторлуг төвү, поликлиникаларның ковид-бригадалары кээп ап турар. Анализти бодунуң күзели-биле, аараан барымдаа чокка дужаар дээн улус төлөвилериг дужаар.

Суурларны кезип, кижидооар ажилдыг анализ алыры берге, чүге дээрге Тываның хондур-хүндүр ажилдап турар лабораторияларында 2,5 муң анализтерни дүн-хүн чок кылып турар. Анализтиң харыызы 72 шак дургузунда күштүг болур. 320 муң чурттакчы чоннуң анализин ап турда, демги 72 шак бурунгаар анализ дужааган кижилер аарыг берип болур болгай. Эртем езугаар түңнел, шинчилээни болза, чурттакчы чоннуң хей кезии аарыгга удур тарыдып алыр болза, аарыг соксап болур. Амгы үеде тарыдышкын кидин-түлүк чоруп турар, чон артык дидир-дидирге чагыртпайн, идепкейлиг тарыдып алыр болза, аарыгны чавырылдырып болур.

Суурларның ФАП-тарда тарылганы чорудуп турар, ол ышкаш кожуун эмнелгелери база үнүүшкүннү тарылганы кылып, малчын аалдарга безин чедип, тарып турар. Өске черден келген улустуң бажын дозуп, анализти дужаар ажилды тускай чурум езугаар чорудуп турар. Даштыкыдан келген улус анализин дужаагаш, харыызын күрүнениң чонга дуза чедирер интернет-порталына кирир ужурлуг. Бо чурумну күүсетпээн улус торгоалга оонажыр.

Кадык, аарыг шинчизи чок-даа болза хей ажы-төлдүг, шинээ шоолуг эвес, студентилер, өөреникчилер, пенсионерлер дээн ышкаш улуска чиигелдени тургузуп, чамдык таварылгаларда халас-даа анализти кылып берип турар. Чон бодунуң талазындан халдавырлыг аарыг халдап келген таварылгада планнаттынган акша-төгөриктен аргажок хей чарыгдалдарны бюджеттен үндүрүп турарын билип, ол акшаны сайзыралче кириген болза кайы-хире депшилге туруп болурун бодап, хей шимчээшкин тургуспайн, аалдажыр, бот-боттарына чок туруп алгаш чугаалажыр, куда-найыр эрттирер чоруктарны шегледир чугула дээрзин билип, боттарын шыңгыы тудуп, уруг-дарыгны арыг-силиг болурунга өөредип, чагыыр болза аарыгга удур демисел чорударына улуг дуза болур.

Айдың ОНДАР белеткээн.

100 ТАР Тыва Арат Республиканың үндүзүлгөсүнүн 100 чылына

Тыва Арат Республикага болган политиктиг репрессиялар дугайында база бир чаа эртем шинчилели ийи чыл бурунгаар көстүп келген. Ооң автору – Иргит Юрьевич Оттук, төөгү эртемнериниң кандидаты.

Аныяк эртемден бот-догуннаан Таңды-Тыва Республикага болгулаан политиктиг репрессияларның төөгүзүн шинчилеп, чөптүү-биле сайгарып көөрүн оралдашкан.

«Тыва Республиканың прокуратуразының медээлери-биле алырга, ТАР үезинде политиктиг репрессияга 878 кижиге, ниитизи-биле 1286 кижиге таварышкан. А эрге-хоойлу камгалаар «Мемориал» регионалдыг ниитилел болза, репрессия 2 муң ажыг кижиниң салым-чолунга дээштиг согуг чедирген деп турар. Ынчангаш Тывага репрессияның чүге болуп турганын тодарадып, чеже кижиге аңаа таварышканын, оларның алдар-адын агартыр талазы-биле ажил-чорудулганың статистиктиг медээлерин тургузары чугула» – деп, төөгүчү эртемден тайылбырлап турар.

ТӨРЕ ХЕРЭЭНИНГ ЭРГИЛДЕЗИ

«ЧОННУН ДАЙЗЫНЫ» КЫМНАРЫЛ?

1924 чылда Тываны Моолга каттыштырар бодалдыг бөлүк улус барыын кожуунарга чыгып алгаш, үймээн үндүргөн. Ону Хемчик үймээни деп адаан. Ооң соонда 1926 чылда Күрүнениң иштиги политиказын камгалаар эргелелди тургускан. ТАР-га политиктиг репрессияны уштап-баштаан чери-ле ол боор.

Чаа күрүнеге айыылдыг уржуктарны чедирип болгу дег кижилерни бүдүү хайгаарап эгелээн. Бир дугаарында Илья Ли Вон-Сын деп кыдат садыгжыны Тывадан үндүр үдепкен.

Москва хоорайга 1925-1929 чылдарда өөренип турган кезек аныяк хувискаалчылар төрөөн черинге чанып келген соонда, «дарлакчыларга» удур баштайгы репрессияны эгелээн.

1932 чылда ТАР-ның Чазааның шылгараңгай эртем-билигиге, мерген угаанныг 18 удуртукчузун, ооң иштинде Моңгуш Буян-Бадаргыны хоругдааш, адып өлүргөн.

Байлар биле ядылар аразында бүдүү демисел, ылавылаарга адааргак, мөзүшынаны чавыс, төлөп чок кижилерниң чаржынчыг хоп бижиктери-биле уламчылаан.

1921-1944 чылдарда «Чоннун дайзыны» апарган кижилерниң 80 хуузу нампартия кежигүнү-даа эвес, анаа бөдүүн араттар болган. Хөй кезии 20-50 харназылыг эр улус.

Актыг черге бөдүүн кижилерни, өгбүлелерни, лама башкыларны, хам чаяалгалыг улусту, кыдат, көрей, моол нацияның төлээлерин-даа буруудадып турган. Репрессиялаан улусунун 18 хуузу ССРЭ-ниң хамаатылары болган.

«Тываның кызыл ноянының» ханчинниг репрессияга дорт киржип турган турбаанын маргышкаш-даа канчаар, үе болгаш амыдыралдың теви ышкажыл. Ындыг-даа бол ТАР-ның баштайгы удуртукчуларының дөргүл-төрелин бүдүн

Адыг-Түлүш Хемчик-оол.

аймаа-биле «Чоннун дайзыны» дээш, ылаңгыя Адыг-Түлүш аймакты кызагдаанынга, буруулуг болур.

Адыг-Түлүш Олдукай оглу Хемчик-оол херек кырында Салчак Тока ышкаш бөдүүн арат. Оларның допчу намдарында дөмөйлөшкөк чүүлдер бар-даа болза, Хемчик-оол ханы билигиге, ырадыр көрүүшкүнүг, ховар мерген угааны-биле ылгалып чорааны билдингир.

Үжен чылдарда Тываның чазаан кончук угаангыр ховар кижилер баштап турган. Олар 1933 чылда ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун Даргазынга Адыг-Түлүш Хемчик-оолду депшидип соңгуп каан. 1938 чылда ону «Контрреволюсчу япон шивижини, тыва чоннун дайзыны» деп нүгүлдээш, боолап шийткен.

Тыва Республиканың «XX чүс чылдың алдарлыг кижилери» деп күрүне номунда «Тывада Хемчик-оолдан берге болгаш халаптыг салым-чолдуг кижини тывары чөгөнчиг-ле боор» деп тодараткан. Коргунчук салым-чол ооң чоок кижилерин, салгалдарын база оюп эртпээн. Адыг-Түлүш Хемчик-оол деп адазының төлөптүг адын эдилээр эргези безин чок турган. «Адыг-Түлүш деп төрөл аймак совет үеде, 1944-1991 чылдарда безин баэк көрдүрүп чораан» деп, эртемден Оттук Иргит бижээн.

«ТОСТУН ХЕРЭЭ»

ССРЭ-ниң баштыгы Сталинниң арыглаашкынныг репрессия политиказының чалгыы Тывага үжен чылдарда келген. ТАР-ның шылгараңгай күрүне даргалары актыг черге «Эң чөөнчүргү барыын үзелдиг кижиге», «идепкейлиг чүрмитажычылар», «тыва чоннун дайзыннары» апаргылаан.

Эгезинде 1937 чылда Чүрмит-Дажының бөлүүн хоругдап тудар бижик бербээни дээш, ТАР-ның баштайгы прокурору Кара-Сал Пиринлейни хоругдаан.

1938 чылдың август айда ТАР-ның садыг-үлетпүр даргазы Оюн Танчайны, Тываның хувискаалчы шерииниң командири Күжүгет Серенни, садыг-үлетпүр сайыды Сат Лопсанны, күрүне типографиязының директору Ховалыг Тотканны, прокурорунун оралакчызы Оюн Сенгиижикти, Биче Хуралдың Президиумунун секретары Куулар Сунгар-оолду удаа-дараа тудуп хоругдаан.

Август 30-де ТАР-ның Даштыкы херектер сайыды – Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Дажы биле ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оолду тудуп хоругдаан.

ТАР-ның шылгараңгай даргаларын эриидеп турганы билдингир. Оларның ийизи эри-шаажыга шыдашпайн, эш-

теринге удур меге өчүк берген соонда, иелдирзин сес чылга хосталгазын казаан. Артканнарын истелге үезинде шаан төндүр хилинчектээш, өлүрүп шаажылаан.

«Тостун херээн» РСФСР-ниң чингине прокуратуразы 1964 чылдың сентябрь 9-та эде сайгарып көргөш, хоойлуну хажыдып, эри-шаажы ажыглап, истелгени

Сат Чүрмит-Дажы.

меге чоруткан деп түннээш, оларның шуптузун агартып келдерерткен. Олар Японияның шивижиннери эвес дээрзин «Тостун херээн» дириг арткан киржикчизи Күжүгет Серен бадыткаан.

Тыва Арат Республиканың төөгүзүнге шын болган коргунчук болушкун кажандаа уттундурбас.

Р. ДЕМЧИК.

ТЫВА

Сукуразын сураар болза,
бурунгувусту
Субудайлар, Хуралбайлар
үндөзилээннер,
Сурун эрлер Самбажыктар
уламчылааннар.

Хувискаалга Тыва
Хуулгазын күш кылдыр
Курайлаткан.

Тыва серим кезээ шагда
Дыңгыл хөгжүп турар болзун!

Улуг-Хемге, Саян сынга, Хемчик унунга
Урааңгайлар төре херээн
хөрлээлеткеннер,
Уруг-дарыын малга, ишке
дадыктырганнар.

Бойдус каазы Тыва
Болбаазын чурт кылдыр
Бодаразын.

Тыва чонум кезээ шагда
Тырың байып чурттаар болзун!

Эзээрбектер кыжанза-даа,
тыва кижилер
Эгиир шагда тура-соруун
буларатпастар,
Ээлээн чуртун бүрүн-мөдү
догуннадырлар.

Шагы кээрге, Тыва
Шамбала дег кылдыр
Чаларазын.

Тыва чуртум кезээ шагда
Тыным болуп артар болзун!
Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

80 ХАРЛЫГ НОГААЖЫ

Ким Хүлерович Баранмаа 1941 чылдың июнь 10-да Тес-Хем кожуунунң Ү-Шынаа суурга бөдүүн арат өг-бүлениң 5 ажы-төлүнүң хеймер оглу болуп төрүттүнген. Үе-черге өөрү-биле Берт-Даг школазын дооскаш, 4 чыл шериг херээн шериг-дай флорунга эрттирген.

Ол Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунуң зоотехник салбырын чедиш-кинниг дооскаш, Красноярскиниң көдээ ажил-агый институтун бот-өөредилге-биле ажилдавышаан доозуп алган. Баштайгы күш-ажылчы базымнарын Каа-Хем кожуунунң колхоз, совхозтарынга Көдээ ажил-агый яамызының хуваалдазы-биле, дооскан эртемниң аайы-биле ажилдап эгелзэн. Арткан бүгү күш-ажылын өскөнтөрзөн кожуну — Тес-Хемниң Чүргүй-оол совхозунга хүндүлүг дыштанылга үнгүжеге ажилдаан.

Ол колхоз, совхоз турган үелерниң хоочун ажилдакчызы. Көдээ ажил-агыйның сайзыралы дээш, күрүнеге эт, сүт, дүк, малдың төрүлдөзи 100-тен 100 хуу камгалап алып дээш чыл, беш чыл планнарының күсүлдөзи, мал чеминиң, кыштаг-хорааның кышка белеткели, тайгаладып семиртири, дезинфекция, тарылга ажылы дээш чайның изии, кыштың соогу дивейн, дүн-хүн чок аъттыг, чададаа чорааш, уйгу-чыдын чок ажилдап чорааннарың бирээзинге Ким Хүлерович хамааржыр.

К.Х. Баранмааны көдээ ажил-агыйның сайзыралына кириген үлүг-хуузу Чазак үнелеп "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты 1999 чылда тывыскаш, 2015 чылда РФ-тиң көдээ ажил-агыйның Хүндүлүг бижии-биле

шаңнаан. Ол сумузунуң, кожунунуң хүндүлүг хамаатызы, күш-ажылдың хоочуну, хей-хей хүндүлүг бижиктерниң, шаңналдарның эдилекчизи.

Ким Хүлерович бо чылдың июнь 10-да мугур 80 харны харлап алган. Ол өг-бүлөзи-биле Кызыл хоорайның

оң талакы эринде дачаларда 10 ажыг чыл чурттап турар. Ажы-төлүнүң, күдээ-хүрегеннериниң дузазы-биле бажыңны, чунар-бажыңны, кудукту тудуп алган. Огородунда шупту бар: картофель, капуста дээш ногаа аймаа, ранетка, слива, малина, вишня, виктория чимис-каттар. Ким Хүлерович даңгаар эртенден кезээге чедир огородун суггарып, черин чымчадып, чашпанын аштап хүнзээр.

Оң ажилгырын, шимченгирин көөрге 80 харлыг дээр аргажок, 60 харга деңгеп болур. Өөнүң ишти Өнермаа Арат-ооловна Тес-Хем кожуунунң Берт-Даг сумузунга хей чылдарда ажилдап каан, Советтер ажылының хоочуну. Ол даараныр, аргыттынар, кылбас ажылы чок, анаа черле олурбас. Огородунуң дүжүдү-биле янзы-бүрү салаттарны, вареньеелерни кылгаш, ажы-төлү, уйнуктарына үлөп берип олурар кырган-ава.

Хоочуннар 3 оол, 2 кысты өстүрүп, кижизикеш, өглөп-баштап каан. Ажы-төлү күш-ажылдың янзы-бүрү адырларының ажилдакчылары. Он ажыг уйнуктарының кырган-ава, кырган-ачазы.

Хүндүлүг хоочунга каң дег быжыг кадыкшылды, кады чурттаан эжи-биле чүс хар чедир назылаарын чүрээвистиң ханызындан күзедивис.

Тамара ШИНЧИК.
Тес-Хем кожун,
О-Шынаа сумузу.

АК-БАШТЫГЛАРНЫҢ АЛДЫН ҮҮЖЕЗИ

Үе-дүптөн шыгжап келген
Үүжемни үлежиңер.

В. Б. Монгуш

Шак мындыг аттыг номну Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң тергиини, Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы база тыва улусчу ёзу-чаңчылдарның ка-дагалакчызы, нептередикчизи, суртаалчызы, Кызылда "Ак-баштыгларның алдын үүжези" болгаш "Мажалык-2" аттыг хоочуннар бөлүктөрүнүн удуртукчузу — хоочун башкы Валентина Бегзиевна Монгуш чоокта чаа чырыкче үндүрген. Оң бижип кааны алдын өртектиг "Ак-баштыгларның алдын үүжези" деп номунуң байырлыг таныштырылгасында Тываның улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Куулар ук номга хамаарыштыр бодунуң бодаалдарын илередип, аңаа улуг үнелелди берген: "Ак-баштыгларның алдын үүжези" деп ном дээр-ле тыва чонунуң хоруглуг ужуруларынга хоочун башкы Валентина Бегзиевна улусчу ужу-чаңчылдарны база хоругларны шагдан тура Кызыл-Мажалыктын 2 дугаар ортумак школазынга тускай шенелде шөл тургузуп алгаш, республикага нептередип эгелзэн. Ынчангаш амгы үеде оң арга-дуржулгазы, шынап-ла, эгээртинмес эртинге-байлак дег, узуп төтпес аржаан суу дег үнелиг.

"Амгы үеде ёзу-чаңчылдарның болгаш хоруглуг ужуруларның утка-шынарын аныяк-өскөнниң чедир билбизинден сулараан. Аныяктар хамаанчок улуг салгалдың кижилери хоруглуг ужуруларны билбес болуп турары чажыт эвес болгай. Ам-даа чонунуң билбеси, чедир ажыглаттынмаан, өөренир ужурулуг ёзу-чаңчылдарывыс бажын ажыр. "А оң кадагалакчылары, үнелекчилери, нептередикчилери, мерген угаанның эдилекчилери "ак-баштыглар" олар-дыр. Оларның "алдын үүжезин" бузар үе келбээн бе?" — деп, автор бижээн. Ынчангаш бо үнелиг номну Валентина Бегзиевна чырыкче үндүргени ол.

"Ак-баштыгларның алдын үүжези" деп аттыг хоочуннар бөлүүнүң дугайында черле чугаалабайн, оя эрте бээр аргам чок. Бо бөлүк Тыва үндезин культура төвүнге 2016 чылдың октябрь

29-та тургустунган чүве. Удуртукчуус Валентина Бегзиевна тыва төптүң даргазы И.М. Көшкендей-биле база оң специалистери-биле дугуржуп, чугаалашканының түңнелинде, бистерни, хоочуннарны мындыг чараш онзагай өргээге ажилдап, чыгырынга чөпшээрээниңге сеткиливистен өөрүп четтирип чоруур-дур бис. Игорь Михайлович Көшкендей бистиң бо бөлүүвүске дуза, деткимче, сүме кадары-биле база кады демниг ажилдаары-биле бир специалистин куратор кылдыр биске быжыглан чүве. Эң баштайгы бистиң кураторуус Людмила Александровна Даш, а амгы кураторуус Шурмаа Григорьевна Бадыраа. База ол үеде, 2016 чылда, оң оралакчызынга ажилдап турган А.А. Балган база бистиң-биле кады ажилдап, арга-сүмезин кадып, кады бир демниг ажилдап турдуус. Эпнайралдыг онза-ла коллектив чорду, оларга бистер дыка чоргаарланыр бис. Чараш, чаагай Тыва үндезин культура төвү — бистиң бо бөлүүвүстүң онзагай өргээзи, ийги бажыңывыс, чылыг уявыс, "ак-баштыгларның" улуг-биче чонувуска тыва ёзу-чаңчылдарывысты, хоруглуг ужуруларны тарадып, суртаалдаарынга ажыктыг төвүвүс болган. Ынчангаш Тыва үндезин культура төвүнүң бо онзагай коллективинге бистер "ак баштыг" хоочуннар четтирип, мөгейип чоруур-дур бис. Бажыңывыс дег биске эргим апарган бо улуг өргээвиске чеже хей солун ужуражылгалар, мөөрейлерни, "төгерики столдарны" органиастап эрттирбээн дээрли. Удуртукчуусту, хоочун башкы Валентина Бегзиевнаны, Шагаа, Наа-дым, күскү дүжүт үезиниң "Тараа" байыр-лалдарынче школалар, ортумак болгаш дээди өөредилге черлери, албан организациялар мурнун былаажып чалаарлар. Ол боду-даа анаа черле олуруп шыдавас. Шак мындыг энергиязы-биле тыва чаңчылдарывысты, улусчу хоруглуг ужуруларны улуг-биче чонунга тайылбырлап чедирип, нептередип, суртаалдап чоруур хоочун башкыга "Улустуң баш-

кызы" деп бедик атты чүге тывыспаан ирги деп кайгап бодаар-дыр мен. Ындыг хүндүлүг атка төлөптиглерниң бирээзи Валентина Бегзиевна. Чон бо талазы-биле меңээ каттыжып, деткиир боор деп бүзүрелдиг мен. Бөлүүвүстүң ады безин солун чүве "Ак-баштыгларның алдын үүжези". Валентина Бегзиевнаның алдын үүжези аптара долдур база хойлап алган чоруур алдын үүжези та чеже. Бөлүүвүстүң ырызы "Хоочуннар бис", кыйгывыс "Хоочун коьктуг, хола каьктыг".

Валентина Бегзиевнаның бо чаа үнген "Ак-баштыгларның алдын үүжези" деп номунда тыва чонунга кыйгырган кыйгызы-биле бо чүүлүмнү төндүрей: "Бистер, хоочуннар азы "ак баштыглар", чонунуң ховар чаңчылдарын хойлап алган чоруур болгай бис. Ону үезинде кадагалап, камгалап ап шыдавас болза, "уургайлаттынып" каар. Меңге чурт-талга чок. Ынчангаш, тыва чонум, "ак-баштыгларның" алдын үүжезин уургайже кирбээнде, бузуңар, чиндиңер, шингээдиңер, шинчилеңер!"

Сереммаа ШОЙДУН.
"Ак-баштыгларның алдын үүжези"
хоочуннар бөлүүнүң даргазының
оралакчызы.
Кызыл хоорай.

СЕКПЕРЕДИР "СЕРЕБРЯНКА"

Бо айның эгезинде "Серебрянка" профилакторийге ырак-чооктан 40 хире кижизик дээш дыштандывыс. Өвүрнүң Дус-Дагдан Кызыл-Уруг Санчат-оол, Эрзинден Валентина Чооду, Эрги-Барлыктан Зинаида Саая, Ак-Туругдан Мария Шойдан-оол, Терлиг-Хаядан Татьяна Севек-пут, Балгазындан Кара-кыс Хуваа олар-биле кады эки эмненип, дыштанып алдывыс.

Профилакторийниң эмчи сестраларының ажылы белен эвес. Парафин салыр эмчи Чойган Биче-ооловна Хертек аарыг кижилер-биле эвилең-ээлдек, чугаакыр чаңыг. Парафинни кижиниң мага-бодунга салгаш, шуглап каарга, кавайлап каан дег чыдыпкаш, удуй бээр, тааланчыг.

Массаж кылыр уруувус Аржаана Мерген-Херел кайгамчыктыг эптиг, дыка эки массаптап нугуп бээр.

Улуг эмчи Оксана Ивановна Гостюхинага болгаш Чечек Чассыг-ооловнага, Аляна Каң-ооловнага, Алдынай Борбак-ооловнага, Урана Степановнага база "Чаңгыс демниг Россия" партиязының депутаттары Өнер Хүлеровичиге, Чойгана Викторовнага четтиргенивисти илереттивис.

Секпередир "Серебрянка"
Серин болгаш арыг-силиг,
Аарыг-аржык арат чонну,
Амырадып эмнеп турар.

"Серебрянка" ажилдакчылары
Сеткиливист сергеттилер,
Аксы-сөзү чылыг-чымчак,
Аажок онза улус болду.

Аккыр халат сынын каастаан,
Авыралдыг эмчилерге,
сестраларга,
Аарыг-аржыкывыс эмнээни дээш,
Аас-кежикти, кадыкшылды
күзедивис!
Чылбак МОНГУШ,
РФ-тиң хүндүлүг башкызы,
Маадыр-ие.

Шүлүк кыдыраажындан

БАЙ-ЛА-ТАЛГА КЕЛ ДААН, ӨҢҮК

Хемчик-Бажы чурумалдыг каас-чараш,
Хээленген даглар бүргээн онза оран.
Делег, тыва аймак сөөктүг чоннар ында,
Дешилешкен сарлык, чылгы шупту ында.

Бай-ла-Талга кел даан, өңүк.
Хемчик-Бажы аймак-биле танышкай-даа.
Хүрең-кызыл чаактыг кыска,
Хүреген бооп келгей сен-даа.

Сараат сизген херек болза,
Бай-ла-Талга кел даан, өңүк.
Барып чедип Хемчик хемден
"Сарыг-кудурук" шелгей-даа сен.

Меңги баштыг Меңгүлекче үнгей-даа сен,
Аржаан суунга, Шивилинге, киргей-даа сен,
Мешкен-Хөлдүң шыгынайга
Ачыр-дачыр хүрешкей-даа, көргей-ле сен.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.
Бай-Тал суур

Чарлал

Реклама

Пакет акций, подпишись по выгодным ценам с 15 июля по 30 июля 2021 года

ШЫН + Тувинская ПРАВДА

Вместо 1 600 руб

Акция действует с 15 июля по 30 июля 2021 года
Подробности акции уточнить по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская д.100, каб.309,
тел.: 8(39422)2-18-10, 3-39-45

ОТР ОБЩЕСТВЕННОЕ ТЕЛЕВИДЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ ТУВА

СМОТРИТЕ НАС НА ТЕЛЕКАНАЛЕ «ТУВА 24»

КАБЕЛЬНОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ «ОТР»

КАЖДУЮ СУББОТУ В 08:30

МУЗЫКАЛЬНО-ПОЗДРАВИТЕЛЬНУЮ ПРОГРАММУ «От всей души»

ПРИЕМ ЗАЯВОК:
по телефону:
8 (39422) 2-18-10, 8-923-267-07-49
г. Кызыл, ул. Красноармейская д.100, каб.309

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении гражданке **Иодан Саяне Мамриковне** в аренду земельный участок из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:04:0101019:136, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы, ул. Салчак Шойдак д.5/1 с разрешенным использованием — для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1100 кв.м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д.143 с понедельника по четверг с 09:00 часов до 15:00 часов администрация Каа-Хемского района.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании №01705000655706, выданный 27.06.2015 г. МБОУ СОШ №1, с. Мугур-Аксы Монгун-Тайгинского района Республики Тыва на имя **Багай-оол Чингис Эзир-ооловича**, считать недействительным.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии №0023100, выданный 14 июня 1995 г. Чырганинской средней общеобразовательной школы Дзун-Хемчикского кожууна Республики Тыва на имя **Хомушку Долааны Арбын-ооловны** считать недействительным.

МӨГЕЙИГ

Бистиң өг-бүлевис июль 15-те кончук улуг, аар чидириге, муңгаралга таварыштывыс. Мээң оолдарымның ынак авазы, оларның ажы-төлү — бистиң уйнуктарывыстың, ачыларывыстың эргим кырган-авазы Маны Оюновна бистен чарлып чоруй барды. Бистиң кайывыстың-даа чоок, хей санныг төрелдеривис, эштеривис, оолдарывыстың, кенээттеривистиң эш-өөрү, кудаларывыс ханы качыгдалын биске илеретти.

60 чылдар дургузунда мээң ынак эжим, оолдарымның авазы, бистиң быжыг, идегелдиг чөлөнгийживис, мээң сүмелекчим, азырадыкчим, орук айтыкчим меңге уйгузун удуй берди. Маны Оюновнаның ачызында шору ажылдап, багай звес чурттап келдивис.

Бо берге байдалда бисти бүгү тала-биле деткип, ажыг-шүжүүвүстү үлешкени дээш, А.К. Канзайга, Ш.Д. Ооржакка, С.М. Ооржакка, Г.Ч. Ширшинге, Л.К. Ширшинага, Л.Н. Артемьевага, М.К. Анай-оолга, В.Б. Яндай-оолга, хоочун угбаларым З.П. Аракчаага, Д.Л.Ш. Ондарга оларның уругларынга, Сосновка чурттуг Соңгукчу Сазыг-ооловичге, күүйүнге ынак, ону хүндүлээр мээң чээннеримге, күдээлеримге, Манының чоок төрелдеринге, энерелдиг сеткилиңер дээш черге чедир мөгейип, улуу-биле четтирдим!

Сөөлгү оруунче үделгениң шагында мээң бүзүрелдиг думаларым эртеменден А. Канзай, улустуң чогаалчызы Ч. Куулар, аптека ажылдакчыларының төлээзи Анай-Хаак Эртине, Майя Товуу Маны Оюновнаның дугайында үдөп келген төрелдеринге, чонунга уттундурбас сактышкынарны чугааладылар. Маны Оюновнаның чырык адынга, соңгу назынынга тураскааткан мөргүлдери Индияның улуг хүрээлеринде Владимир Эрес-оолович биле Светлана Адисовна чагытканын меңээ дыңнаттылар.

Өг-бүлөмнүң өмүнээзинден
Дандар-оол Көк-Хунаевич ООРЖАК.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректорлар: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккээ. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).
Номерни парлаткаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4000 кезек

Скидка на все издания «ИД» Тыва медиагруппы

ШЫН + Тувинская ПРАВДА

1 599 руб

Вместо 2000 руб

Акция действует с 15 июля по 30 июля 2021 года
Подробности акции уточнить по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская д.100, каб.309,
тел.: 8(39422)2-18-10, 3-39-45